

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

6. SZÁM.

A HISTÓRIÁS ÉNEKEK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI.

ÍRTA:

PINTÉR JENŐ.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR CSÁSZ. ÉS. KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903.

ELŐSZÓ.

Ezen tanulmány a XVI. századi magyar művelődés-történelem anyagát annyival bővíti, a mennyit *historiás énekeinkben*, az említett időszakot érintőleg, fel lehetett lelni. A gyakori egybevetés régi irodalmunk hasonló vonatkozású adataival a kútfőbirálat könnyebbítését célozza.

Kötelességet teljesítek, midőn nagyságos *Békefi Remig dr.* egyetemi tanár úrnak e helyen is köszönetemet nyilvánítom a szíves útmutatásokért, melyek tanulmányom kidolgozására a legnagyobb mértékben gyümölcsözőleg hatottak.

Budapest, 1903. évi május hó 1-én.

Pintér Jenő.

TARTALOM.

Előszó	Lap 3
------------------	----------

I. FEJEZET: A HISTÓRIÁS ÉNEKEK.

A históriás énekek meghatározása és felosztása, kapcsolatban régi elbeszélő költészetünkkel. Művelődéstörténeti értékük és adataik. Hármás jellemvonásuk Tinóditól 1711-ig. Rohamos hanyatlásuknak mi oka van? Rövid virágzás után átolvadnak az eposzba és balladába. Az átmenet képviselői a nemzeti classicusok és a nép. A históriás énekeket kútfői becsük — hitelességük — teszik örökbecsűekké. Művelődéstörténeti adataik főleg a hadi életre vonatkoznak 7—13.

II. FEJEZET: IRODALMI TÁJÉKOZÓ.

Az énekesek ritkán nyomatják ki szerzéseiket. A megmaradt darabok ezimjegyzéke. Publicatiók. A históriás énekekről szóló irodalom . 14—16.

III. FEJEZET: TÁBORI ÉLET.

A török világ hadi jelleme. Magyar vitézség a schmalkaldeni háborúban. A gyávaság „lassú erkölcs“. Idegenek jellemzése: a német, talián, lengyel, oláh, rác és cigány ember. Aljas vagyonvágy. Magyar huszár, magyar hajdú. „Isten előtt utálatos“ szokásaik. Török vitézi élet. Milyen a jó keresztény hadnagy? A csata menete. Fegyverek, bajvivás, hadi jelszó. A sereg beosztása és alkotó elemei. Vízi portyázás. Zsákmányok. Egy hírhedt pribék. Kölcsönös kegyetlenség, török bosszú, tatár vérszomj. A véres kard körülhordozása 17—29.

IV. FEJEZET: ÉLET A VÁRAKBAN.

A várak vig vitézei. Üres kincstár: fizetetlen zsoldosok. A török hadi népet sem fizetik rendesen. Zsákmány után! A diadalmas fél a csatamezőn. Bajviadal-kérés. Eger, a várak elseje. Ostromlók és

ostromlottak. A várbeliek szenvedései. Találékony-ság mindkét részről. A törökök vár-vívó módja. Fegyelem. Ezzel szemben az országos becsstelenség. A nép nyomora. Uraik ellen ritkán támadnak . 30—40.

V. FEJEZET: TÁRSADALMI ÉLET.

A nemes ember élete. Irtózatosan szenved a szegény nép. Jön a török...

Ez kellemesen tölti idejét. Ali Passa még népiünnepet is tart. Magyar öröm: a tobzódás. Húsz fajta részegség. Becsülete nincs a könyvnek. Isznak a nők is. Kik pedig úgyis tele vannak hibákkal. A tisztas házastárs dicsérete. Milyen az igazi feleség? Lakodalom és keresztelő. Ajándékok 41—46.

Tárgymutató 47—48.

ELSŐ FEJEZET.

A HISTÓRIÁS ÉNEKEK.

A históriás énekek meghatározása és felosztása, kapcsolatban régi elbeszélő költészetünkkel. Művelődéstörténeti értékük és adataik. Hármás jellemvonásuk Tinóditól 1711-ig. Rohamos hanyatlásuknak mi oka van? Rövid virágzás után átolvadnak az eposzba és balladába. Az átmenet képviselői a nemzeti classicusok és a nép. A históriás énekeket kútfői becsük — hitelességük — teszik örökbeesíleké. Művelődéstörténeti adataik főleg a hadi életre vonatkoznak.

A históriás vagy történeti énekek fontossága, nemzeti irodalmunkra vonatkozólag, több szempontból ítélhető meg. Vizsgálhatni viszonyukat egyéb irodalmi termékekhez, hatásukat korukra, költői nyelvünk fejlesztésére; vizsgálhatni szerzőik helyzetét, egyéniségük mellett azon elveket, melyek verseik készítésére szembetűnőbben befolytak.

Históriás énekek neve alatt, tudvalevőleg, régi költészetünk olyan epikai termékeit értjük, melyek rendszerint egykorú s legtöbbször hazai történelmi eseményeket tárgyalnak.

Egykorú hazai eseményt versel meg Tinódi: „Kapitán György bajviadalában;“ régebbit: „Zsigmond király fogságáról“ cz. és idegent: „Károl császár hada Saxoniában“ cz. verses műveiben. Utóbbiak ritkák. Alapkútfő gyanánt szolgáló igazi értékük csak a hazai eseményeket tárgyalóknak van. Ezek korrajz s kortörténelem értékével bírnak. A többiben csakis a betűzdelések értékesek, gondos bíráló összevetés után. Rendszerint: Túróczi, Bonfinius, Heltai, Jovius, Marino Barlette után készültek. Kútfő-beszámításuk tehát más műveken alapúl.

*A históriás énekek más szóval: versebe szedett krónikák.*¹ Mivel

¹ A mint már Bod Péter igen találóan mondja e műfaj érdemes képviselőjéről, Tinódiról: „Históriákat irogatott versekbe, . . . mellyeket nagy részin akkor tsak hamar irt, mikor a dolgok estenek“. Magyar Athenas. 1766. 293. l.

a tényeket alakítás nélkül nyújtják, költői értékük csekélyebb, de történeti szempontból épen ezért eléggé nem is méltányolhatók; a mi pedig szintén becessé teszi őket, az nyelvük, mely ha színtelennek tűnik is fel a fordulatosabb s ékebb stílus kedvelői előtt, darabos magyarságukkal kincses bányája nyelvünk bűvárlóinak.¹

E tiszteletreméltó emlékeket a tágasabb értelemben vett philologiai szempontból is eléggé méltányolták már. De hiányzik azon részletek kiaknázása, melyekből nemzeti művelődésünk hajdani állapotára következtethetünk: az elmúlt idők szellemi és anyagi világának elszórt adatai, melyeknek kutatása nem fogja jutalom nélkül hagyni a fáradozót.²

Voltaképen minden történeti alappal bíró verses história a fenti cím alá tartoznék, de a tulajdonképeni históriás énekektől mégis érdemes elválasztani a *bibliai* és az *ókori tárgyú* verseket. Ezek már tetemes számuknál fogva is elkülöníthetők, — el, tartalmi körük következtében. Továbbá céljukat tekintve, mely az előbbieken tisztán valláserkölesi, utóbbiakban ismeretterjesztő s mulattató. Ehhez vehető még a feldolgozás módja; ezekben ugyanis mindig szöveg, tehát a legnyomósabb tekintély — bibliai és classicus irodalom — állt a versszerzők rendelkezésére; szöveg, melyet lényegében nem másítottak, legfeljebb kurtítottak, kivonatoltak, olykor betoldásokkal ékesítettek. Tehát ezek némi bevezető, befejező s közbeszótt alkalmi vonatkozásokon kívül mást alig tartalmaznak: rendesen terjengős fordítások. A kor kedvelte mind a kettőt épen úgy, mint a *szépi-históriáknak* nevezett, történeti alappal nem bíró, legfeljebb mondai színezetű, verses novellákat. Az utóbbiak felemlítésével, egyúttal régi elbeszélő költészetünknek is adva van teljes felosztása.

Művelődéstörténelmünkre nézve az idegen szöveg után átirrt versek sem utolsó kútforrások. Mert, ha a fordító olykor közbeszúrásokat alkalmaz; ha olvasói körülményeihez képest némileg idomít elbeszélésén; ha saját feldolgozását beleviszi, szóval átdolgoz: ilyenkor résen kell lenni a kutatónak, hogy a mennyire óvakodjék

¹ V. ö. Toldy F.: A magyar költészet tört. Pest. 1867. 105. l.

² Szilády Áron így formulázza az utóbbi tételt: „A nemzeti művelődés történetét igazi alapon s helyes elvek szerint megírni még csak későbbben lehet. Magyar s latin nyelvű régi irodalmunknak minden irányban megejtendő áttanulása nélkül ez soha meg nem történhetik“. Temesvári Pelbárt élete és munkái. Budapest. 1880. 6. l.

idegen eszmék s állapotok téves átvételétől, annyira ne kerülje el figyelmét a hazai hatások alatt létrejött legkisebb rést töltő adat sem. A bíráló elmének tág tere, bő aratása nyílik itt. Szép példáját mutatja az ilyen kikövetkeztetésnek *Szilády Áron*, mikor Istváni Pálnak, Petrarca latin novellája után készült „Volter és Griseldisz” néven ismert széphistóriájából, illetve annak egy helyéből, következtet a szentivánéji tüzrakás e korban divó hazai szokására. Erről ugyanis oly módon szól a magyar szöveg, melyből kitetszik, hogy a vers szerzője a magyar olvasók előtt közismert dologról szól. Tényleg a kis részletnek nyoma sincs Petrarcában; tehát, hogy olvasóit még nagyobb illúzióban ringassa, az átdolgozó maga tűzte közbe e népies multság leírását. Már most, hogy milyen sikerrel működött itt az éleselméjű kritika, azt Temesvári Pelbárt egy prédikációja bizonyítja, melyben a jeles ferenczes szónok a szentiváni tüzrakásról, mint még idejében az azon napi egyházi szertartás kiegészítő részéről is, némi képletes magyarázat kíséretében emlékezik.¹

De maradjunk a históriás énekeknél. Ezek — lehet mondani — a történeti ismeretek terjesztése, népszerűsítése s ezzel egyértelműleg a hazafiúi tűz, nemzeti becsületérvzés élesztése végett készültek. Hősök és csaták, diadal és dicsőség: ez érdekelte a kort. A mult lelkesített, a jelen bizalmat öntött a kedélyekbe s midőn Hunyady Jánosról énekelt az énekes, bizonyára nemcsak erkölcsi hatás, hanem érdeklődés dolgában sem végzett csekélyebb értékű dolgot annál, mint mikor saját kora hősies tényeit ecsetelte.

A históriás énekköltés elsőrangú munkása, *Tinódi Sebestyén*, kora műveltebb férfiaihoz tartozott s kora műveltebb rétegeit mulattatta. Nem a köznép lantosa volt, mint aligha bolygó társai, azon egyszerű okból, hogy a népnek nem volt köze urai, nemes-gazdái dolgához, vitézkedéséhez, nem az ország ügyeihez. Ez a nép jó volt arra, hogy a török rabságba vigye, de nem arra, hogy költőket tartson el s lelkesüljön dalain. Akkor talán igen, ha katonasorban volt. Nem is szerepel ez a nép Tinódiban, ki, tud ugyan gyűlölni észrevehetőleg és a nélkül, hogy az igazságon csorbát ejtene, de felolvadni csak akkor, ha a nagyok balsorsát, előkelők keservét tárja elénk. Egyszer-egyszer figyelmezteti a hadakozó, bajvivó vitézeket, hogy község-nyomorgatók ne legyenek, de olyan meleg,

¹ *Szilády Á.*: Temesvári Pelbárt. Budapest. 1880. 76. l.

résztvevő, majd kórholó, sőt lázongó hangon, mint Szkhárosi Horvát András vagy Heltai Gáspár s még nem egy nemeslelkű hangadója e forrongó kornak, soha nem szól. Élete körülményei hozták ezt magukkal. Az előkelők, tehetősök körében forgott: a táborok, várak és fényesebb udvarházak dalnoka volt. Maga is nemes ember, elveiben, érzelmeiben mindig az. Tanít, okoskodik, gáncsol, fedd és dicsér, de verseit könnyebb, szemléltetőbb elemekkel soha fel nem ékíti. *Történeti hűség, vallásosság, hazaszeretet*: ez műveinek három főjellemvonása. Valamint utánna is ez *históriás énekeink hármassarkpontja*.¹

Az alakítás teljes hiánya jellemzi főleg e nemű termékeinket. S ez egyúttal megmagyarázza azt is, hogy ma miért nincsenek ily nemű költeményeink s még azon hajdani korban is, *miért virágoztak oly kevés ideig?*

Születői voltak ezek egy olyan korszaknak, melyben az írás-olvasás mestersége kevésbbé, de a tudás szükségességének érzete annál jobban ki volt fejlődve. Az ősi énekes rend ivadéakai egyik tájról a másikra jártak, versbe foglalva vitték szét a nevezetesebb eseményeket s zenekíséret mellett énekelték: mulattattak, tanítottak és lelkesítettek egyszerre. A mit a történetírók csak évekkel utóbb szedtek össze s írtak meg a renaissance sokaknak érthetetlen s élvezhetetlen stílusában, azokat ők az eseményekkel csaknem egyidejűleg mondták a köznyelven s a közgondolkodáshoz mérten. Ezeket a népekenekeseket szívesen követték s utánozták azután a nagyobb tanultságú verselők, kik mulatságból s hazafiúi szellemtől ösztönöztetve s a hazafias szellem ébrentartása végett irogattak. Mert döreség volna föltenni, hogy históriás éneket csupán céhbeli lantos szerzett. A verses forma a népszerűsítés célját szolgálta s olvasóközönséget teremtett. Így érthető, miért késett magyar nyelvű prózai történetírásunk oly sokáig, miért művelték oly tunyán, holott Heltai előtt, mellett, sőt után ezzel szemben aránytalanul nagy a

¹ *Tinódi* életére, működésére, jellemzésére vonatkozó adatokat legrészletesebben *Acsádi Ignác* foglalta össze (Budapesti Szemle. 97. k. két közl.). E mellett becses szolgálatot teljesítenek *Szilády Áron* bevezetése és jegyzetei (Régi Magyar Költők Tára III.). Történetíró értékéhez tartalmas megjegyzéseket csatol *Zsilinszky Mihály* (A magyar nemzeti történetírás kezdete. Századok. 1878. 767. l.).

közeseményeket megéneklő krónikák száma. *Nemzeti történetirodalmunk ilyen értelemben verses följegyzésekkel kezdődik.*¹

Később, mikor a könyvek már köznapivá váltak, a kor szeleme más lett, a nyelv csiszolódott s ezzel együtt az ízlés és költői tudás is finomodott, kezdtek kiveszni az e fajta szerzések. *A költői alakítás tudatossága megsemmisíté a történeti énekeket.* Ezután már, mint költői műfajnak, jogosultsága megszűnt. Nem lehetett szó históriás, legfeljebb csak történeti vonatkozású énekekről: dalokról, melyek nagy napok idején homályban fogamzóttak. A nagy közösség gondolatának kifejezői, hol az egyéni fölfogás és föltaláló képesség lehel lelket a tartalomba. Dalok, melyek minden történeti tényt valamely nagy eszme szolgálatába görnyesztenek, kezdve Bocskay korától mind maig.

Kevésbé megokolt tehát, mikor *Káldy Gyula*, holott tulajdonképen hazafias nótákról van szó, XIX. századi történeti énekekről olvas fel.² *Köröspataki János* a XVII. század derekán végső próbaként még ir számbavehető históriás éneket. Talán az általa megverselt közérdekű eseménytől a históriás énekköltés iránt is új, lelkes olvasóközönség megteremtését remélte, annál inkább, mert műve mintegy középfaj a Tinódi-féle versek s a Rákóczi kor balladáinak között. Üdöbb és könnyedebben élvezhető. Még így is idejét multa! Az ország már fél század óta tele volt a nemzeti harczok hazafias dalaival, azaz olyan történeti vonatkozású darabokkal, minőket *Káldy Gyula* tett tanulmánya tárgyává. Érdemes költemények, melyeknek sem célja, sem kivitele nem azonos a teret-időt vesztett históriás énekekével.

A históriás versszerzés virágzott a XVI. században. Azután termelése lehanyatlik: csaknem megszűnik. A XVII. században, nyomtatásban alig jelenik meg néhány, a többi, ha ugyan akad író, kéziratban kallódik el. A *kurucz idők* inkább rövidebb elbeszélő verseket adnak: románczokat és balladákat. A *mi utánunk jő*, az kevés kivétellel ponyvatermék: tanulatlan, elfogult, tehetségtelen

¹ „A verses formának körülbelül az a szerepe volt ez időben az ilyen tárgyú műveknél, mint ma az illusztrációknak; arra való, hogy kedvet ébresztszen a mű elolvasásához“. Találó megjegyzés! (*Dézsi L.*: *Bogáti Fazekas Miklós. Magyar Könyvszemle.* 1895. évf. 117 l.).

² *Káldy Gy.*: Az 1821—1861. években keletkezett magyar történeti énekekről.

szerzők pórias feldolgozásai, melyek igazság és takaros forma nélkül szükölködnek. Korukra semmi hatást nem gyakorló férczművek. Különösen a kurucz idők után senki sem érdeklődött már az ilyen termékek iránt. Míg hajdanában elég nagy keletük lehetett, tovább ha irnak is, kéziratban maradnak. Letűnnek az irodalomtörténet láthatáráról, mert sem tehetség nem műveli őket, sem korukra nem gyakorolnak hatást: pedig irodalomtörténeti méltatásban csak ez a két szempont irányadó.

Igy beszélhetünk a históriás énekekről, mint *kihalt műfajról* s most már csak az a nevezetes kérdés marad fenn, hogy az aesthetikai szükségesség érzete pótolta-e más termékekkel?

Ez a kérdés ilyen formában még nem vonzott kutatót. Itt, mivel a kitűzött tárgy a támogató adatoknak tömegesebb egybehordását kevésbé javallja csak a végeredmény mondható ki: *a históriás ének a műköltők kezében átolvadt az eposzba.* Átolvadt 1651 körül Zrinyivel, bár nem úgy, hogy a kortársak kíváncsainak megfelelt volna. Ezt Gyöngyösi hajtotta végre s mert a kor az ő műveinek megfelelő átalakulást kívánt, olvasta őt s mesternek ismeré el. Gyöngyösi hidalja át az űrt a históriás énekek és Zrinyi között, Gvadányi, Dugonics az ő irányának folytatói, kiknek művei mellett a szorgalmas kutató lelhet még krónikás formai utánzatokat, de nem olyat, melynek valamennyire figyelemre méltó fontossága lenne. Nem is érdekelt senkit. A históriás iránynak utolsó említésre méltó képviselője *Dálnoki Veres Gerzson*, a Rákóczi-háború után verselgető székely katona, még mágnás pártfogója segítségével sem jut el műve kiadásáig.¹

Másrészt: *a nép költői tehetségű verselői közelebb vitték a históriás éneket a balladához.* A pusztai krónikát, a száraz elbeszélést drámai dallá formálták át. Köröspataki János népies hatás alatt áll, bár igazi balladát még nem tud alkotni, noha az ő versei már nem a megszokott históriás énekek: érezzük.

A históriás énekek szerzőinek eljárása már magában is elég kezesség arra, hogy a versbe szedett hírek *teljes hitelességet érdemelnek.* Ők nem úgy tettek, mint a régi krónikások, kik rendesen lakóhelyük szűk körében élve, írták le a hozzájuk ezerféle gondol-

¹ Közrebocsátotta *Thaly K.*: Adalékok. Budapest. 1872. Ugyanitt található még több addig kiadatlan históriai ének: Keeskemét pusztulásáról, Péro veszedelme.

kodáson és ajkon átgyúrt, a messze földről, hosszú időn keresztül, épségben alig érkező eseményeket, hanem sietve rándultak a nagy tettek színhelyére. Ott érték még a hősokeket, ott tetteik néma, noha mégis ékesen kiáltó, tanujeleit. Majd útra keltek, hogy a távol környéket megoktassák: főleg az előkészületekről pl. várvédelem alkalmával, majd az ennek lefolyása alatt történt czélszerű védelem módozatairól. A hazugságot utálták az énekesek. Azért állíthatja Tinódi egyik újabb életirója, hogy gondos vizsgálatok megejtése után is, a szerző versei — formájuk daczára is — valóságos okirat-gyűjtemények, actakivonatok.¹ Ez állítás tényleg nem nagyít. Már az egykorú humanista történétírók, a közönséges gondolkodásnak ezen nem közönséges készülségű megvetői, alaposabbnak tudták e verseket a hadi jelentéseknél, hivatalos tudósításoknál. S a XVI. század neves történétíróinak bizalmát józanságuk, sőt megbízhatóságuk előnyére ismerik el az újabb kutatók. A hűséges verses sorok nyomról-nyomra megegyeznek az eddig felderített történeti igazságokkal.²

De a *művelődéstörténelem* is értékesítheti a verses krónikák adatait, bár csekélyebb mértékben; csaknem kizárólag a *hadi életre* vonatkozólag. A ki művelődéstörténelmünk ezen nevezetes ágát akarja kutatni, a ki a vitézi felfogásról, seregjellemről, tábori életről igazi képet akar szerezezní, az Tinódit veszi elő a XVI. és Zrínyit a XVII. században. Összeolvassván pedig a kettőt, arra a meggyőződésre jut, hogy a Zrínyi hadtudományi műveiben nyilvánuló felfogás teljesen megegyezik a Tinódi verseiből leszűrhető elvekkal. Azaz lényegileg egy a két század egész katonai világa. Szomorú és kárhóztos egyezés! . . . A ki valamikor megírja a *magyar katonai szellem* fejlődésének történetét, *Tinódit* éppen úgy hálás forrásnak nevezi, mint *Zrínyit* s korra nézve — a kettő közt álló — *Magyarit*. A törökvilág másfél századának katonai szelleméről ez a három nagy megfigyelő nyújt legbecsesebb megjegyzéseket. *Nélkülök nincs magyar hadi történet*, csak az adatok s adalékok siralmasan száraz és szánsalmasan szellemtelen tömege!

¹ Acsády I. id. műve. (Budapesti Szemle. 97. k. 198. és kk. II.).

² V. ö. Szilády Á. bevezetését a R. M. K. T. III. k-ben (XXXII—IV. I.); ugyanitt, a jegyzetekben, pontosabb kimutatások és párhuzamok.

MÁSODIK FEJEZET.

IRODALMI TÁJÉKOZÓ.

Az énekesek ritkán nyomatják ki szerzéseiket. A megmaradt darabok czimjegyzéke. Publicatiók. A históriás énekekről szóló irodalom.

A hegedősök és lantosok rendszerint nem vetették papírra szerzésüket; annál kevésbbé nyomatták ki. Verseik el is multak, mint elmúlt az idő, mely őket létrehozta. Megtizedelve birjuk még az esetleg feljegyzett vagy kinyomatott munkákat is.

Utóbbiak teljes czimjegyzékét — vonatkozólag a XVI. és XVII. századra — feltalálhatni *Szabó Károly* bibliographiai művében.¹ Itt históriás énekeink időrendi egymásutánban vannak elhelyezve irodalmunk többi termékei közé, bő könyvészeti felvilágosítással.² Hozzá a pótlásokat, adalékokat, újabb felfedezéseket a *Magyar Könyvszemle* hasábjain lelhetni; sorban számozva.³

Régi költői darabjaink előfordulása helyéről egybefüggő képet nyújt *Erdélyi Pál*: Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században cz. becses dolgozata.⁴ Hol keressük és honnan szerezhetjük be a kéziratokban lappangó anyagot, ennek az egybeállításnak második részéből tudhatjuk meg legkönnyebben. Sorban számozva — kiadásaik szerint — közli úgy az egyházi, mint a világi tárgyú énekes gyűjteményeket (1–180. sz.); majd ugyanúgy — de betűrendben — az egyházi s világi kéziratoss forrásokat, azaz énekes kódexeket (1–76. sz.). Felsorolja továbbá az egyes darabokhoz fűződő irodalmat

¹ *Szabó K.*: Régi Magyar Könyvtár. I. Budapest. 1879.

² Egybeállítva *Zsilinszky M.* id. tanulmányában.

³ *Magyar Könyvszemle*. Budapest. 1876–92. és 1893. — (Új folyam.)

⁴ *Magyar Könyvszemle*. 1899. Három közl. — Külön lenyomatban is. — *Birálja Kardos A.*: Egyetemes Philologiai Közlöny. 1899. 841. l.

is, mi értékét még fokozza: ily módon egyszerre tiszta képét nyerjük a feldolgozott és feldolgozható anyagnak.

A források czímtárára eleget mondtunk. E források azonban szét vannak szórva egyes nyilvános és magánkönyvtárakban és gyűjtőknél. A kutató ily módon sok időt vesztegetne el anyaggyűjtés közben, ha egyes kiadások, közlések — a históriás énekekre nézve — túlnyomó részben fel nem mentenék e munkától. Utaljunk röviden XVI. századi históriás énekeink újabb publicatióira.

Mellőzve az egyes anthologiákban s irodalomtörténeti olvasókönyvekben adott darabokat, első helyen kell felemlíteni Thaly Kálmán és Szilády Áron munkálatait. A magyar históriás énekek irodalma voltaképen *Toldy Ferenczszel*¹ kezdődik. Mikor ő s utánna *Mátray Gábor*² figyelmetkeltő működésükkel mintegy kihívták az érdeklődést régi költészetünk történeti darabjai iránt, Thaly volt az, ki egy ilynemű gyűjteményével megörvendeztette irodalmunk barátait. *Thaly* 1670-ig, tehát a kuruczidők kezdetéig, közli mindazon történeti értelemben vett költői darabokat, melyek még nyomtatásban eleddig napvilágot nem láttak, melyeket tehát gyűjtőjük buzgalma régi írásokból szedegetett össze levéltári kutatások alapján.³ A mi ilyen módon ezután még egybegyűjthető volt 1670-ig, azt újra közreadta.⁴ Innen kezdve már csak apróbb adalékokkal találkozunk az egyes folyóiratok hasábjain.⁵

Régi költőink újólajos kiadását a Magy. Tud. Akadémia indította meg közismert gyűjteményes vállalatában a *Régi Magyar Költők Tárában*, bőséges jegyzetekkel ellátva.⁶

¹ *Toldy F.*: A magyar történeti költészet Zrinyi előtt. Bécs. 1850. Külön lenyomat a bécsi Akadémia Denkschrifteneinek I. kötetéből, magyar és német szöveggel. — Ugyanez átdolgozva: A magy. költ. történelmében. Pest. 1867.

² *Mátray G.*: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. Pest. 1859.

³ *Thaly K.*: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Budapest. 1864.

⁴ *Thaly K.*: Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból. Századok. 1871. Hét közlemény tanulmányrészletekkel.

⁵ Ide tartoznak első sorban a *Magyar Könyvszemle* közlései, továbbá azon adalékok, melyek az *Egy. Phil. Közönyben*, *Irodalomtört.* *Közleményekben* és *Századokban* jelentek meg.

⁶ *R. M. K. T.* kiadja a Magy. Tud. Akadémia; megbízásából közléstesi *Szilády Áron* r. tag. Eddig hat kötet (Budapest 1877—96) a legrégebbi időktől kb. a XVI. sz. végéig.

Ennyit az anyagról. A mi feldolgozásukat illeti, erről — útmutatónak — a következőkben számolhatunk be.

A históriás énekeknek jelentős irodalma van. Ide tartoznak első sorban egyes nagyobb kort felölő műveknek érintő részletei,¹ másod sorban a tisztán erre vonatkozó tanulmányok, melyek vagy időszakos közlönyökben, vagy önállóan is megjelentek.

A bármilyen tekintetben ide vonatkozó cikkeket, ismertetéseket, tanulmányokat időrendben s tárgycsoportonként fel lehet találni *id. Szinnyei József* két: Repertoriumában.² Az itt egybeállított adatok pontosság és teljesség dolgában kifogástalanok; idézni már most az e korig eső írókat annyi, mint őt kiírni, mi több volna a fölöslegesenél. Ettől kezdve a *Figyelő* új folyamában közli Szinnyei irodalomtörténeti repertoriumát.³ 1885-től, egyidejűleg tehát ezzel, *Hellebrant Árpád* is ad az Egy. Phil. Közlönyben pontos évi kimutatást, továbbá negyedévenként az Irodalomtörténeti közleményekben. Használható kis repertorium van *Beöthy Zsolt* irányadó irodalomtörténeti kézikönyvében.⁴

A históriás énekekről szóló monographiák közül kiválóan érdemes az említésre *Erdélyi Pál* tanulmánya: *A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek*.⁵ Szerzője lehetőleg minden oldalról megvilágítja tárgyát s az e téren addig megjelent minden számottevő fejtegetés eredményét felhasználja, bírálja. Tudni kell azonban, hogy minden régebbi epikai termékünket fenti cím alá sorol s így abban nemcsak a történeti, hanem a bibliai, ó-kori és széphistóriákat is alapos tanulmány tárgyává teszi.

Megemlítjük e mellett *Badics Ferencz* kisebb terjedelmű, de annál tartalmasabb cikkét a Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben.⁶

¹ Ez értelemben fel kell sorolni *Toldytól* a legújabb korig irodalomtörténeteink s monographiáink erre vonatkozó lapjait.

² *Szinnyei J.*: Hazai és külföldi folyóiratok magy. tud. repertoriuma. Történelem és segédtudományai. I. Budapest. 1874. II. Budapest. 1885.

³ *Figyelő*. Irodalomtörténeti közlem. Szerkeszti Abafi Lajos. Budapest. 1874—89. XXVI. k.

⁴ *Beöthy Zs.*: A magy. nemz. irod. történet ismertetése. Budapest. 1890. Két kötet.

⁵ Magyar Könyvszemle. 1886. Külön lenyomatban is.

⁶ Budapest. 1896. I. 209—217. l.

HARMADIK FEJEZET.

TÁBORI ÉLET.

A török világ hadi jelleme. Magyar vitézség a schmalkaldeni háborúban, A gyávaság „lassú erkölcs”. Idegenek jellemzése: a német, talián, lengyel, oláh, rác és cigány ember. Aljas vagyonvágy. Magyar huszár, magyar hajdú. „Isten előtt utálatos” szokásaik. Török vitézi élet. Milyen a jó keresztény hadnagy? A csata menete. Fegyverek, bajvívás, hadi jelszó. A sereg beosztása és alkotó elemei. Vizi portyázás. Zsákmányok. Egy hirhedt pribék. Kölesönös kegyetlenség, török bosszú, tatár vérszomj. A véres kard körülhordozása.

A török világ koldussá, bizalmatlanná tette Magyarországot. Égett a haza „csipkebokor módjára”. Mindenütt szánalommal szemléltek az egyenetlen küzdelmet és siralmas dalok keletkeztek az ország határain kívül is: ennyiből állt minden támogatás.¹ Itthon zavar és szakadás dúlt. Túlnyomó részben erkölcstelen és anyagias kor volt ez, mely a kisebb rendű Szondyak és Nyáryak mellett a főúri Balassákat szülte, kiről — egy hozzá hasonló rend kitűnő típusáról — találóan írja kortársa, hogy pénzért a pokolba is elmenne; s ha a Szamos vize mind arannyal folyna, még az sem elégítené ki kapzsiságát.²

Beköszöntött a hadi élet. A három magyar földön az erények és bűnök sokasága vert gyökeret. Az ítélet, mely éri őket, a kor harcziás felfogásának ítélete.

Gyűlöletesek a „lassú erkölcsök”.³ Az az igazi magyar ember, a ki a csaták mezején küzdök. *Minden erények koronája a vitéz-*

¹ V. ö. Bleyer J.: A magyar vonatk. német tört. népelemek 1551-ig. Egy. Phil. Közl. XXI. Öt közl.

² Komédia Balassi M. árultatásáról. Abrudbánya 1569. „Nagybecsű emlék történetírónak s aestheticusnak egyaránt.” *Beöthy Zs.* (Az első magy. pol. színmű és kora. Századok. X. köt. Két közl.)

³ B. Fazekas M.: Az ötödik része Mátyás király dolgainak. Kolozsvár. 1577.

ség. Nagyobb magasztalás nem érhetett senkit, mintha a „jámbor vitéz“ névvel ékesíték fel. Tinódinak majd valamennyi szerzése ezen vitézi jámborság magasztalása.¹

A *schmalkaldi háborúban* Ferdinánd király jobban örül a császárbátyja segítségére érkező magyar huszárságnak, mint a cseheknek, kikben nem bizik, míg amazok vitézségét jól tudja vala.² A csehek azonban semminek vélik a magyarokat,³ kikből legfeljebb ha harminczkettő ér fel egy fegyveressel. Az asszonyok és lányok is sirva néznek rájuk, mert a biztos halálba mennek. Nemsokára azonban olyan csudálatos híruk kerekedik, hogy még Károly császár is látni óhajtja őket, mikor király-öcscsével a cseh Egörben a nagyhetet üli. A harcosok serege ámulattal szemléli a könnyű magyar lovas-ság harci játékait.

E háborúban fogtak fegyvert a császár ellen: Rén nádrespán,⁴ Falczgróf herczeg, Wirtömbergi herczeg, koloniai pispök, Baufrani herczeg, gróf Pofaig és a Kúrfirst herczeg, ki az egész mozgalom feje volt.⁵ Őt a döntő csata alkalmával Luka Józsa magyar huszár fogta el: kicsi volt ennek a magyarnak termete — mondja Tinódi — de Kúrfirstnak nagyon is nagynak látszott. V. Károly megajándékozta a vitézt; szép szóval és ajándékokkal köszöntötte a többieket is, „főnépüket“ vitézzé szentelte. Majd megígérte nekik, hogy ügye végeztével bejő s kiveri a törököt(!). Mondotta:

„Magyar nélkül nem leszön ütközésöm,
Mert akkor tudom, lesz neköm nyeresöm!“⁶

Jó hirt hagytak a huszárok s jó hirt hoztak. Mert olyanok a magyarok, hogyha több volna köztük az igaz szeretet s előttük jó

¹ V. ö. *Bonfinius*: Decades. IV. 5. (Zsámboky János — Sambucus — 1568-iki kiad.)

² *Tinódi S.*: Károl császár hada Saxoniában. 169. l. Régi Magyar Költők Tára III. k. 196. l. A párhuzamos forrásokra nézve l. *Szilády Áron* jegyzeteit. V. ö. *Károli Árpád*: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Századok. 1877. Két közl.

³ V. ö. *Tardy Gy.*: Historia Sziksz. 102. vsz. (Századok. V. 115.), hol a törökök szinte „semminek vélik a magyarokat“ s rútul járnak, hasonlóan a fenti kérdő csehekhez.

⁴ „Az Rhenus vize mellett regnáló . . . Palatinus Hertzeg.“ *Sz. Molnár Albert*: Post. Scult. Oppenheim. 1617.

⁵ Friderik János szász választó. L. *Károli* id. művét.

⁶ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 205.

vitész vezér volna, akkor velük nem mérközhethének egy nemzet sem a világon.¹

Ilyen hadi felfogás mellett, *a vélkek vélkeül tűnt fel a gyávaság*. E „lassú erény“, mely különösen hirhedtté tette a segítségül küldött idegen zsoldos csapatokat. Ugyancsak gonoszul működtek más sáska-uralmuk legkezdetén is. Hitványok a csatatéren, még hasznavehetetlenebbek a várvédelemben. Csak arra volt gondjuk, hogy jól megszédjék magukat, mi a közviszonyok ziláltsága mellett sikerült is. Az aranylánczos, sok aranyforintos, sok ezüsttalléros *németek és taliánok* pompája² épen úgy szemet szűrt Tinódinak, mint a *lengyelek* tobzódó s henye hajlama. Kiknek csak bujaság és táncz kell, kik esznek, isznak s lányok körül csellengenek.³ A tábori élettől remegő gyáva lengyel udvaroncoknál csak az *oláhokat* vetették meg jobban. „Kövély“ lengyel és „vad“ oláh: ennek a kettőnek nem volt valami nagy becsülete a magyar vitéz előtt. Az oláh különösen lenézett, megvetett faj. A törökök Eger ostromakor magyarul, németül, tótul, olaszul, lengyelül, deákul és „vad“ oláhnul kiáltoznak be a várba.⁴ Erdély havasain és szorosain át ők kalauzolják be a török martalóczokat s hordáiktól különösen a Háromszék alja erősen szenved. Kémek és rablók egyszerre. Csak zavaros időkben mernek működni, de ilyenkor váratlanul és bestiálisan. Vörös-Kapun a havaseleiek, Brassó felől, az ojtózi szoroson át, a moldvaiak gyilkolnak és rabolnak.⁵ Nem is nézik őket egyébként,

¹ U. o. — V. ö. *Istvánffy* lib. XVI. (A M. Tud. Akad. által kiadott *Monumentákban*. Alább köv. történetíróinkat — Forgáchot, Szamosközyt — részben e vállalatban, részben — B. Székelyt, Heltait, Szalárdit — az *Újabb Nemz. Kvt.*, részben — mint Keményt — a *M. Tört. Eml.* kiadásában idézzük.) — V. ö. „Félénkebb a szarvas hadnagysága alatt az oroszlánsereg, mint a szarvassereg az oroszlán hadnagysága alatt“. *Magyari J.*: Az országban való sok romlásoknak okairól . . . Sárvár. 1602.

² R. M. K. T. III. 97.

³ R. M. K. T. III. 21. — *Magyari* ítélete szerint: „Háborog a magyar, a spanyol latorkodik, eszik, iszik, tobzódik a német, a cseh hortyog a jóllakásban, ásit puhasága miatt a kevélységtől mégrészegült lengyel, az olasz bujálkodik, a valon paráználkodik, fertelmeskedik a franczia, a gallus virágéneket fú, tobzódik az anglus, a skotus torkoskodik, enyeleg a tót, árulkodik a horvát“. Az Országokban való sok roml. Sárvár. 1602.

⁴ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 135.

⁵ Mátyás király tekintélyének sem családja homályos eredete ártott, hanem az, hogy oláhnak hitték. „Imprimis citerioris Ungariae proceres dicere,

mint haramia népnek.¹ Még a *ráczt* is nagyban elébük helyezik, kik pedig „terek módra“ hadakoztak.² A históriás énekek nyomán tudunk a *czigányokról* is, kiknek ez idő szerint egyetlen mestersége a hóhérság.³ Czigánykodásuk azonban már ekkor jellemző bélyegük.⁴ Valószínű, hogy ők voltak kizárólagos okai lantos-rendünk gyors kiveszésének, mikor a zeneszerszámokra kaptak.

E korszak főbűnei közé tartozott a *kapzsiság*, melynek szemérem nélkül hódoltak. A pártütések és pártoskodások mind e fékezhetetlen kincsszomj és aljasságig menő vagyonvágy szülöttei. Pénzért a magyar legények még életüket, vérüket is szívesen áldozták; e mellett a legolcsóbban.⁵ Lakóhelyükből kiűzte őket a török vagy ha az nem, a bosszú, a szabadság, kaland vagy pénz vágya s egy szál fegyverrel kezükben, katonának csaptak fel. Számos szabadcsapat keletkezett, mely vagy zsoldért harczolt, vagy a maga kezére dolgozott. Kezdtől kialakulni a hajdúk rendje.

A mint a huszár alatt általában magyar lovast értettek, úgy a hajdú elnevezés alatt általában magyar gyalogot.⁶ A históriás énekek nyomán könnyű képet alkotni arról, milyen volt a *magyar katona*,

Valachum regulum non esse ferendum.“ *Bonfinius*: Decades III. 9. — Népünk ma is csak szájalommal és lenézéssel említi az oláhot: jellemző egyes történeti behatás alatt keletkezett elvek meggyökerezésére! V. ö. még *Farkas A.*: A zsidó és magyar nemzetről. R. M. K. T. II. 19. Továbbá a valamivel újabb időkre nézve *Groch Román*: Magyar Simplicissimus. Egy. Phil. Közl. IV. 481. (A magyar Simplexre való hivatkozás igazolása utóbb). V. ö. „Csak ama nyomorult oláhoknak . . . nagy durva barbariese.“ *Szalárdi János*: Siralmas krónika. (Újabb Nemz. Kvt. 294. 1.)

¹ *Tinódi* R. M. K. T. III. 27.

² *Tinódi*. R. M. K. T. III. 22.

³ *Szerdahelyi M.*: Igön szép hist. 85. vsz. *Thaly*. Századok. V. 268.

⁴ *Tinódi*: Udvarbírákról. R. M. K. T. III. 315. — V. ö. Száz. 1895. 206.

⁵ A magy. katonaságra nézve v. ö. a velencei követjelentéseket. (Századok. 1875. 664. Közl.: *Wertheimer Ede.*)

⁶ A hajdú szót a török hajdud (rabló) vagy a délszláv hejdukból (u. az) származtatták nyelvészeink. Újabb magyarázat szerint név és intézmény egyaránt magyar eredetű. A hajdúság a hajdani félelmes marhahajtók rendjéből alakult, melynek hazánk kereskedelmében, a mohácsi vész előtt már századokkal, nagy szerepe volt. (L. bővebben *Takács Sándor*: Hajdú. Nyelvtud. közl. XXX. 348.) A hajdú szó jelentésváltozatait egybeállítva l. *Bartal Antal*: A magyarországi latinság szótára. Budapest. 1901. A hajdúság rövid, de kitűnő jellemzése *Komáromy András* tanulmányaiban: Az 1607-iki hajdúlázadás történetéhez. „Hadtört. közl. IV. Rhédey Ferencz, váradi kapitány. Hadtört. közl. VII.“

különösen pedig a szegény-legények módjára összeverődött *hajdúság* ez időben.

Mint katonai anyag kitűnő volt, híres jó vitéz nép. A csatán rettegett, könnyű, gyorsan forgolódó, fürgé legények.¹ Rossz tulajdonságaik: a fegyelmetlenség, rendetlenség, hitetlenség, fajtalanság, részegesség,² dűlős-lopás,³ káromkodás.⁴

Fegyelmet alig tűrtek; vezéreiket szemérem nélkül bírálgatták, sőt szemtől-szembe szidalmazták,⁵ gyalázták. Nem ismerték a „disciplina militarist“, de szívükön hordozák a „praedae aviditast.“ Nyílt mezőn a zsákmányolás vágya bontotta meg a rendet időnek előtte. Ilyenkor azon iparkodtak, hogy értékes holmiban, marhában, fogolyban mennél jobban megrakodhassanak fejenként. Az ellenséget futni hagyták, gyakran azok szalasztották meg a győző zsákmányolókat, hirtelen visszatörve.⁶ Máskor a hadnagyoknak fejvesztés terhe alatt kellett megesketni ütközetbe induló vitézeiket, hogy időnek előtte nem kezdenek a zsákmányoláshoz.⁷

A hajdú sereget rendetlensége,⁸ garázdasága rettegetté, sőt

¹ *Tinódi*: „Hajdúk jó legények, nagy könnyen forgódnak.“ R. M. K. T. III. 96.

² *Tőke Ferenc*: „A vizitált hajdúk nem szokták vala.“ *Hist Szig* R. M. K. T. VI. 142.

³ *Tardy Gy.*: „Utálatos Isten előtt ez szokás, Ragadomány, tolvajlás és kőborlás.“ 215. vsz. (Századok. V. 129.)

⁴ *Tinódi*: R. M. K. T. III. 70.

⁵ *Tinódi*: R. M. K. T. III. 69—70. „Lám az pesti lélok megijedt!“ Mondák a töröktől nyüzsgő Szegedet vakmerően megtámadó hajdúk óvatos Nagy Bálint hadnagynak. Korholja is őket Tinódi: „Hadnagyokat pesti léloknak ne mondjátok.“ *Tardy*. Századok. V. 129. „... az sok nyüzás, fosztás és az pesti lélokkal való morgás utálatos Isten előtt.“ — Még rendezett viszonyok közt sem merték a fegyelmetlenség vétkei eseteit kellően büntetni. A Bocskay fejedelem idejéből való Hadi Szabályzat sz.: „A ki vagy kapitányát vagy hadnagyát szidalommal vagy illetlen szóval illeti, affélét három pálczával megverik.“ „Had-tört. közl. III. 115.“

⁶ V. ö. *Zrinyi M.* hadtud. munkáit. *Magyari* intéseit.

⁷ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 293.

⁸ Ráillik *Zrinyi* festése a korabeli hadi vonulásról: „Nem külömben, mint a ménes avagy barom járása; egy csoportban nincs több tisztviselő egy hadnagnál, senki nem néz rendtartást, senki nem kívánja, sőt gyűlölik. Nemcsak ebben vagyunk rendetlenek, de rendetlenek mindenben“. Vitéz Hadnagy. (*R. Horváth Jenő*: Gr. Zrinyi Miklós hadtud. munkái. Budapest. 1891.) Továbbá: „Ha én a katonának azt mondanám: ... ne háj ki az te rendedből, mit mondana nekem? legelőször megvetne, aztán meggyűlölné“. „U. o.“

gyűlöltté tette az ország népe előtt.¹ Hamar elzüllöttek s igazi katonás könnyűvérűségüket gyorsan cserélték gonosz indulatokra. Kárt kárra halmoztak országszerte. Mondhatták a hajdú-legényeknek: „Indulástok Isten szörént legyen.”² Olyanok voltak, mint a sáskák: vezér nélkül és hevesen pusztítva haladtak. Kedvteléssel szórták égbekiáltó káromlásait.³ Holott az isteni ígét megvetették. Mikor gazdag Szeged városát visszafoglalták a törököktől, a jámbor prédikátort, ki tisztét közöttük teljesíteni akarta, kizavarták a városból. Ellenben sok éktelen dolgot műveltek: ittak, tobzódtak, bujálkodtak. Bár a vár a török kezén maradt, ők annyira megszerették helyüket s a szép török asszonyokat, hogy ki sem akartak mozdulni kincseikkel onnan: ők keserülték!⁴

Velük összehasonlítva a mértékletes és istenfélő mohamedán ellenséget, nem az előbbieket javára billen a mérleg.⁵ Ütközet után ugyan vagy ha sikert értek el, a *törökök* is csak úgy ettek, ittak, vigadtak, de tobzódó hevük dőre vakmerőségekre, esztelen kicsapongásokra nem ragadta őket. A víg tábori élet nem volt ellenükre, különösen ha gazdag ellenséges földön leltek jó tanyát. Zabot, árpát hordtak a lovaknak, megrakták tarisznyájukat szőlővel, dióval,

¹ A hajdúkról csak Bocskay idejében éneklí az énekes: „Oh szegin katonak, szeret mar az orszagh, semmit ne bankodgiatok.” (Figyelő. Uj. f. V. 50.) Sok időn át országesapás számba mentek, király és orsz. gy. kerülhetetlen végzéseket hoztak ellenük. (*Fraknoi—Károli*: Magy. Orsz. gy. Eml. IX. 16.) Úgy bántak velük, mint a magyar föld ellenségeivel, mert valóban versenyt pusztítottak a törökkel még a védelmükre bizott várakból is. (A borsodi végházak áll. Századok. VI. 659.) Gonosz hírük bejárta fél Európát. (Velencei követjel. Közli: B. Nyáry A. Századok. V. 298.) V. ö. az *Enyedi-féle* krónikát és *Hildvégi Mikó Ferencz* nyilatkozatait ez „isten nélkül való magyar hadakról”.

² *Tardy Gy*: Hist. Sziksz. 212. vsz. (Századok. V. 138.)

³ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 70. „Nyelvökben nagy rutalmas szitkok vannak”: mondja Tinódi. — Katonáink káromkodására első adat, Nagy Lajos gyalogosainak szitka a bajorok ellen, az 1353. évi hadjárat alkalmával. (Dubniczi kr.) — V. ö. Századok. 1894. 426. és Magyar Sion. 1894. 466.

⁴ *Tinódi*: Szegedi veszedelem. R. M. K. T. III. 61—71.

⁵ Ez a török mértékletesség és istenfélés kétes értékű. *Salamon Ferencz* nagyon dicséri a hódítók törzshadát, főleg a janicsárokat, kik szerzetes komolysággal oroszlanbátorságot egyesítettek. (Magy. a török hódítás korában. IX. fej.) — A hívők szervezett seregének ékes, virágos leírását adja *Szinán* esauz török történetíró. (*Thúry József*: Török történetírók I. és II. köt. M. Tud. Akad. kiad.) — V. ö. *Magyari* fömlívében: A tobzódásról a táborokban.

gyümölcsökkel. Kenyér, sajt, érett túró, szárnyasjóság (tikfia, lúd) bőven akadt, úgy vigadtak, mint a „sokadalomban“ vagy piacon. A szikszói pinczék jó bora is hamar népszerűvé vált közöttük. Volt azután riadalom, ha a hitetlenek rajtuk ütöttek, holott erre mindenkor számíthattak.¹

Fegyelem és erkölcs dolgában különösen a török csapatoktól eleget tanulhattak volna a mieink.² Mert régen volt, mikor *Bonfinius* a magyart a puritán katona eszményképeül rajzolható, ki szerinte a hadi zendülést gyűlöli, az esküdözéstől, istenkáromlástól, fertelmes buja tettektől irtózik, holott minden nemzetet felülmul vallásos, erkölcsös, tartózkodó életével.³

Megritkult a jó *hadnagyok* sora is. Részükre tanúságot a tábori élet kitűnő ismerője Tinódi ad.⁴ E szerint a keresztény mindig próféták módjára hadakozzék. Legfőbb kötelesség bizni az Istenben, ki egyedül az igazi fegyver és paizs. Ütközet előtt gond legyen a sereg rendjére: fohász és bűnbánat illik a hadhoz. Csak jámbor élet hoz létre vitézi sereget.⁵

„Az két fél közt röttenetös kiáltás:
Jézus! Alla! Jézus! Alla! az mondás.
Erősképen háromszor sivalkodás —
Lőn azután dob-, trombitaharsogás.“⁶

Ilyen volt rendesen a *csata* kezdete. Kisebb csetepaté is óriási lármá között ment végbe, melyet még készakarva fokoztak. Erre szolgált, alig másra, az a néhány kisebb ágyú — „taraczk“, „sereg bontó“ — melyet egy-egy seregecske trombiták és dobok zörgése

¹ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 187. vsz. (Századok. V. 125.)

² U. az: „Intlek magyar vitézők, az töröktől, tanuljatok Makomet szolgálátul; Mört nem szégyön“. 207. vsz. (Századok. V. 128.) V. ö. *Zrinyi* sorait: „Ah magyar vitézek, tanuljatok másoktól, idegenektől, micsoda az engedelem, ha magatoknál nincs; tanuljatok a némettől, tanuljatok a töröktől . . . Legrosszab lovász szemben ugrik hadnagyával, ott pörlődik és szitkozódik vele“. „Id. mű 274. l.“

³ *Bonfinius*: Decades IV. 8.

⁴ Hadnagyoknak tanúság, mikor törökkel szömbbe akarnak öklelni. R. M. K. T. III. 251–3.

⁵ V. ö. Török ellen hadakozó magyar vitézek fohásza. *Thaly K.*: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Pest. 1864. I. 94. — V. ö. *B. Fazekas Miklós* intéseit (Castriot.)

⁶ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 107. vsz. (Századok. V. 116.)

mellett¹ zsákmányoló kirándulásba is magával vonszolt s a másik félre „vont“.² A török különösen igyekezett fülhasogató hangokkal³ rémíteni az ellenséget. Rendesen olyan sivalkodást vittek végbe, hogy az ég is belezengett s homályba borult a „kétféle portul“: a puskaportul s a föld porátul.⁴ Torkuk szakadtáig üvöltöttek.

E háborzongató lármát felváltá a fegyverek csattogása, lovak dobogása, a sebesültek jajhangja.⁵ Nyílt mezőn, ha kifáradtak, egyet pihentek s újra „összeroppantak“. Gyakran végnélkül folyt a tusa.⁶ Mikor a zászló elesett, eldőlt rendesen a csata sorsa. A lovasoknak — huszároknak — még csak jó dolguk volt ilyenkor, mert könnyű lovaikon elvágtattak, de a szegény gyalogokat — hajdúkat, drabantokat,⁷ „talpasokat“⁸ — körülfogta, „megkörnyiközte“ az ellenség s szablyával „konczról-konczra“ hányta.⁹ Kétségbeesett küzdelem folyt ilyenkor menekülő s üldöző között.¹⁰

Testi erő, ügyesség, bátorság egy-egy bajnokot rettegetté tehetett. A lövő fegyver sokkal esetlenebb volt semhogy kézi tusa-ban sokat árthatott volna.¹¹ A puska mellett már elég sűrűn használták a „mordály-puskát“ azaz pisztolyt is.¹² Mindennapi használatra

¹ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 19. vsz. „Zöng a rézdob, harsog az sok trombita.“ 114.

² *Tinódi*. R. M. K. T. III. 66—67. *Tardy*. 103. vsz. 115. l.: „Röndben taraczkokat reájuk vonyanak.“

³ V. ö. *Tinódi*. R. M. K. T. III. 343. „... dobót, trombitát rihasztának, A tevéken sok harangok kongának“.

⁴ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 47.

⁵ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 67.

⁶ Mint a szikszói harcban. (L. *Tardy* id. hist. énekét.)

⁷ Így is: garabont. — „A kék garabantok.“ *Szerdahelyi M.*: Igön szép hist. (Századok. V. 261.) — „Komárom felé küldtek garabontért és huszárt.“ Régi Magy. Nyelveml. II. 97.

⁸ *Szilády-Szilágyi*: Török-magyarokori eml. I. 233.

⁹ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 68.

¹⁰ Lippa ostroma. *Tinódi*. R. M. K. T. III. 186.

¹¹ A század vége felé mégis így panaszkodik *B. Fazekas M.*: „Most az puska mellett jó vitéz minden.“ (Castriot.)

¹² Magyarázata talán ez: mordálynak (mörder) való, haramia használta lövőfegyver, kúrta puska. Később a jelző önállósítva: mordály. Fráter Györgyöt rapélylyal, azaz gyilokkal szúrták és mordál puskával lötték át (*Tinódi* R. M. K. T. III. 67.). V. ö. „Ezt megölték mordalsággal a kúnok.“ *B. Székely István* Krón. 27. l. (Újabb Nemz. Kvt. III. foly. Pest. 1854.)

szánt *fegyver* volt: a szablya, pallos, hegyestőr, handsár,¹ buzogány² és kopja.³ Kopja romlása erős csatát jelentett. Losonczi Istvánról olvassuk, hogy kopjája sohasem maradt épségben, noha nap-nap után harczolt az ellenséggel.⁴ Vezértársa pedig, a kis Kampó⁵ egy harczon három kopját is tört volna!⁶ Párviadalokba állig felfegyverkezve mentek. Mikor Kapitán György bajt vívott Hubiár agával, vitézi fegyverzete ez volt: pánczél, kuracsín,⁷ két hegyestőr, egy hangyár, bot, paizs.⁸

A jámbor hadi nép szent *jelszavakkal* kezdte meg az ütközetet: Allaht és Jézust kiáltottak s „ökleltek“, azaz kopját vetettek.⁹ E mellett közkeletű harci kiáltás volt a: No hozzá!¹⁰ A hajdúk mindig így biztatták egymást.

¹ Így is: hangyár, hangyzár. L. *Szilády* magy. R. M. K. T. III. 462. A pisztoly rendkívül kedvelt párja. *Szcerdahelyi M.*: Zsebjében Boldizsárnak mordáj puskája És a mellett neki éles handsárja.“ 71. vsz. (Századok V. 266.)

² *Ilosvainál, Tinódinál*: bot.

³ Vitézi felszerelésnek számos jegyzéke olvasható a Századok, Történelmi Tár, Régi Magyar Nyelvemlékek lapjain. Érdekes Thúry György e nemű marháinak lajstroma 1577-ből. (Századok. 1870. Közli: *Eőr-Darmay Zs.*)

⁴ *Tinódi* R. M. K. K. III. 41.

⁵ Spanyol zsoldos, azon kevés idegenek egyike, kiket magyar katonatársaik megszerethettek. *Tinódi* olaszoknak említi: „Neve Alonsopéres Saiasedrából vala.“ (R. M. K. T. III. 30.)

⁶ *Tinódi*. R. M. K. T. 41.

⁷ A. m. cuirasse. *Zrinyi*. kuraczely.

⁸ *Tinódi*: Kapitán György bajviadala. R. M. K. T. III. 308—14.

⁹ *Tinódi*: „... vessük fel mi fánkat, Jézust, Jézust üvölsünk, ropp, esatt patt.“ R. M. K. T. III. 253.

¹⁰ *Tinódi*: „No hozzá! No hozzá! hajdúk mondják vala.“ R. M. K. T. 69. — *Tardy*: „Magyar hajdúk egyet kettőt ugronak, Hozzá! hozzá, erősen kiáltanak“. 108. vsz. U. az: „Vitéz Balázs Deák István fölszóval: Hozzá! hozzá! — kiáltja nagy torokkal“. 111. vsz. U. az: „Nosza, hozzá vitézők! 139. vsz. (Századok. V. 116. és 120.) — A magyar harci kiáltás a *Luitprand* említette pogány Huj! Huj! (mely a M. Nyelvtört. Szót. tanúsága sz. a XVI. sz.-ig élt — „hay! hay! és Jézust kiált vala“. I. 1248. —) után Jézus! lett. E mellett kiáltozták: No hozzá! Utóbbi a kurucz időkben a Rajta! váltotta fel, ezt ismét 1848-ban az Előre! (V. ö. *Thaly*: Adalékok. Pest. 1872. I. XVII.). Ilyen értelemben módosítandó tehát Thaly állítása, hogy a Jézus! mellett mindig a Rajta! divott. (Kurucz vezényszavak. Századok. II. 740.) Az u. i. felhozott Halt! ver da? = berdó, nabat kurucz megfelelőjével: ki vagy? v. ö. *Tardy*: „Ti kik vagytok? vitéz módra megkérdeék“. 136. vsz. (Századok. V. 119.)

Nagyobb sereg három részben vonult. Első az előljárók;¹ harmadik a hátul vagy utóljárók;² e kettő között a derék erő.³ Így rendezkedett be Fráter György és Castaldo egyesült serege Lippa felé vonultában. Az előhad ezer lovasból állott. Utánna a barát tábor a négy részben: székelység, szászság, oláhság, huszárok. A király hada: huszárok, spanyolok, lanczenetek, csehek és németek; sok gyalog puskás; jó faltörő ágyúk.⁴

Kémek használata divatban volt. A kémszemlére küldött lovas-ság neve: száguldók.⁵ A száguldók ügyességétől függött, tudtak-e „nyelvet hozni“ vagy „nyelvet fogni.“ Azaz olyan *foglyot ejteni*, ki az ellenség terveiről, állásáról tudott és akart vallani. Az ilyen nyelvre nagyban vadásztak.⁶

Mondani se kell, hogy a hadicserek és árulások ez emlékezetes korszakában nagy ügyet vetettek strázsák állítására, kiket magyarán *virrasztóknak* neveztek. „Herdójuk“ fel-felhangzott a vártán.⁷

A vízen való portyázás kisebb mértékben divott. A török martalóczok nászágyakat⁸ használtak hirtelen meglepetésül. Feleveztek vagy leszálltak a folyó vizen s alkalmas helyen kikötve megrohanták a kirablandó várost.⁹

¹ B. Fazekas M.: „Ott hét száz lovagot elől iaroba“. Mátyás kir. — V. ö. „... az szolgál lován előljáróban ellopám magamat“. Kemény önélet-írása. 50. l. (*Szalay*: M. Tört. Eml. I. Pest. 1856.)

² Salánki György: „Utol iaroban hagyá Bassó Farkast“. *Historia cladis Tur. ad Nadudvar. Kolozsvár. 1581.*

³ Salánki György: „Ezek után a derék sereg vala, Öt zászlókat ebben állatta vala“. U. o. Dézsi András: Moyses. R. M. K. T. V. 51.

⁴ Tinódi. R. M. K. T. III. 45.

⁵ Tardy Gy.: „... az bék táborából száguldókat bocsáta.“ 99. vsz. (Századok. V. 115.) B. Fazekas M.: „Száguldókra várasból nép kiüte.“ Mátyás kir. — V. ö. Magyar Nyelvőr. VIII. 102. és 231. l.

⁶ Tinódi: „Ott kevés várán egy nyelvet hozának, kitől jó bizonynyal igaz hirt tudának.“ R. M. K. T. III. 292. „Egy terek nyelvet es neki hoztak vala.“ U. o. — L. még. u. o. 303. l. — V. ö. a későbbi időkben: „... azokat bocsátottam Szathmár felé, hogy vagy sebet vagy nyelvet hozzanak.“ Károlyi Sándor... az 1717-iki tatárjárásról. — Századok. I. 60. —

⁷ B. Fazekas M.: „Hamar virrasztókat vártán leveré.“ Castriot B. 2 l. — „Végek herdót mondnak, élést takara“. U. o. E. 4 l. — Tinódi „Herdó helyött ott nabatot kiáltnak“. R. M. K. T. III. 297.

⁸ Naszád: bárkaszerű ladik. E mellett olvasható: gállya (B. Fazekas), sajka (Salánki), hajó.

⁹ Tinódi. R. M. K. T. III. 73.

Ellenség szétverését, város megvételeét *zsákmányolás* követte. Kegyelmet csak annyiban adtak, a mennyiben rabállományuk épségét szűkölték vagy a sarczra szükségük volt: ez a két tényező azonban majd mindenkor szerepelt. Különösen a főemberekre, előkelőkre vadásztak mindkét részről. Az úri öltözet lehetőleg kimélet tárgya is volt.¹ Törökök és magyarok örömmel tették latra életüket, sőt az ütközet szerencsáját, hogy ne mondjuk a hadi becsületet, ilyen hasznót hajtó zsákmányért. A híres szikszói csata (1588.) még javában állt, mikor nyolcz török a jeles Homonnai Istvánt foglyul ejtő, megkötözte s vele való élénk társalgás közt vitte a csataterőről.² Az ütközet sorsa csak annyiban érdekelte őket, a mennyiben magyar győzelem esetén üldözéstől féltek s így — rabjuk elvesztésétől. Mindkettő bekövetkezett.³

A *kegyellenség* a kor divata volt: hadi erény.⁴ E tekintetben ne is szóljunk a törökökről. „A gyermeket fertőztető ocsmány emberek nemzetéről; a boeskoros, daróczos, fakó kölykekről.“⁵ Keleti nyugodtsággal párosult szívtelenségük azonban nem nélkülözte a lovagiasságot s a politikai belátást.⁶ Figyelemre méltó, hogy nem a török fajúak, hanem a délszláv renegátok váltak ki dicstelennül e téren, kiknek hasonlíthatatlanul alacsonyabb értelmi színvonaluk, egy, a magyaroktól annyira s annyiszor megalázott fajnak dühöngő gyűlöletével párosult. Akadt „pribék“ a magyarok között is, nemes, pór egyaránt. Ilyen volt a Szolnok várában székelő vérszomjas *Sásvár bég*, kiről a históriás énekes írja:

„Paraszt nemzetségből Sásuár származot,
Keresztyénből kegyetlen Pogánya löt
Raytunc valo dühösségért Urrá löt,
Mert különben nem nyerheté Békséget.“

¹ Homonnai István kezén olyan „pánczél-keztű“ volt, melynek nagy kövei sötétben „csuda szépen fénlöttek.“ *Tardy Gy.*: 119. vsz.

² „Vitéz röndön való beslia vagyok“. Mondta nekik Homonnai. Esete emlékeztet a két jancsárral találkozó Hunyadi János kalandjára.

³ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 119. vsz. (Századok. V. 117.)

⁴ V. ö. a hagyományt Kinizsi Pálról. Ki, hogy a végbeli törököket rettentse, másrészt kölesönt is törleszszzen, török foglyait süttette, nyúzáta, malomkereken forgatta, kötözve éhes disznók ólába hányatta s azokkal tépette halálra. (*B. Fazekas M.*: Mátyás kir.)

⁵ *Thaly*: Ismeretlen tört. én. (Századok. V. 99.)

⁶ V. ö. Hadtört. közl. I. 171.

Ez a hitehagyott magyar mondotta:

„Ha magyar vér csak egy csepp bennem volna,
Ki metszeném mondom az nagy Allára.“

Az énekes magyarázza:

„Igy valakik mi töllink el szakattak,
Machometnek vallására állottak,
Marháinkat inkább dúlták fosztották,
Gyermeinket inkább ölték vagdalták.“¹

Szerencsétlen nemzet, melynek egy század multán a civilizáltabb nyugot keresztény hóhérainak is (Caraffa és társai) meg kelle érnie hasonlíthatatlanul más beszámítás alá eső gázságait.² Most még csak a „fene“ pogányok hitetlenségét tapasztalhatá, szomorú példákon okulva. A *török barátság* baljóslatú volt, a török hit kétes értékű. A magyar meggyőződést ez esetben legjobban jellemzi a Török Bálint ajkaira adott mondás:

„Terek barátsága úgy nem kell kedvemnek,
Mint olyan hitetlen ragadozó ebeknek.“³

A török kegyetlenség és bosszú működött ok nélkül is, de leginkább akkor, ha nagy kárt szenvedtek. Losonczy István fejét megnyúzták s szalmával tömték ki.⁴ Az áruló szegedi lakosok orrát levagdosták.⁵ Battyáni Farkasnak, a temesvári viceispánnak, két lábát térdben elvagdalták s estig kinlódott, míg fejét vették: pedig könyörgött a halálért.⁶ Viszont tudunk nagylelkű törökökről is. Ilyenek mutatják a magyar források budai Ali basát, kinek bölcsesége igen dicsértetik vala. Szondi György tetemét ő részesíté nagy tisztességben.⁷

A török hódítókkal össze sem lehet hasonlítani a *vad tatárokat*. Minden beütésük véres nyomokat, irtózatot emlékeket hagyott hátra.

¹ Salánki Gy. Id. hist. én. A₂. és A₁. I.

² Már ez időben olvashatunk erről épületes dolgokat. (A pápai lázadó vallonok büntetése. Hadtört. Közl. I. 489. — V. ö. még, a sok közül, a Hadt. Közl. V. 55.)

³ Tinódi. R. M. K. T. III. 271.

⁴ Tinódi. R. M. K. T. III. 85.

⁵ Tinódi. R. M. K. T. III. 68.

⁶ Tinódi. R. M. K. T. III. 85. „Mert nágy kint vall vala.“ 438. l.

⁷ Tinódi. R. M. K. T. III. 93.

Még a török írók is borzadályllyal nyilatkoznak róluk.¹ Olyan kegyetlenkedést vittek végbe, minőnek azelőtt hírért sem hallották: undokságokat és fertelmeket. Csupán azt csudáljuk — mondja Szegedi Kis István — hogy az ég, a föld rájuk nem szakad.² Gyászos és nyomorú idők! Mikor az előkelők tudatos tévedéseikért hetediziglen lakolnak az együgyűek . . .

A hadi életre jellemző még egy szokásról kell megemlékezni: *a véres kard körülhordozásáról*. Mikor 1550-ben Erdélyt minden oldalról megtámadták, Fráter György véres tört hordatott körül az országban.³ E szokásra vonatkozólag úgy nyilatkozik Szilády Áron, hogy a kereszténység fölvételétől kezdve a XV. század végéig, nem volt szokásban a körülhordás, a mint ez Thúrócziból és Verbőcziből is bizonyítható.⁴ Szilády szerint erre első adatunk nem sokkal a mohácsi vész előttről van csupán.⁵ Mégis ez a mondai és allegorikus színezetű részlet egyre-másra kísért még jelesebb történelmi munkáinkban is, már sokkal előbből. Milyen alapon s milyen források nyomán: szerzőik tudják!

¹ *Szinán* csausz. (*Thúry*. II. 307.) — A tatár sereg festői leírását adja *Kemálpasazáde*. (*Thúry*. I. 197.)

² *Sz. Kis István*: Magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról. R. M. K. T. VI. 8-14. Alaki s tartalmi kitünőségre nézve keresni kell e költemény párját régi irodalmunkban. — E rablóvilágra nézve v. ö. *a magyar Simplex* tudósításait. A picári regényekre való hivatkozás sok helyütt kétes értékű lehetne, jóllehet nem utolsó forrásai ezek a művelődéstörténelemnek. Mert bennük a hűség, realitás, népies adatok legbadaarabb nagyításokkal vannak egybefonódva, kötvé kell hinni majd minden szavuknak. Mégis másrészt az okos vizsgálódó korrajz gyanánt használhatja őket, különösen a mi a közállapotokat, népjellemet, társadalmi életet illeti. Szerzőik gyakran a primitív lelkek felületlen, ügyetlen, gyakran azonban genális megfigyelőképességével írnak: mindkét esetben nem sokba kerül a tudományos módszert reájuk alkalmazni.

³ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 25.

⁴ R. M. K. T. III. 398.

⁵ V. ö. e szokással kapcsolatban Tinódi egy anachronizmusát (?) R. M. K. T. III. 351.: A nyírségi lázadó pórok követeket küldenek a városokra véres törrel, hogy a kik mellettük nem támadnak, azok szörnyű. fegyverrel bűnhődnek. — A véres törrel egyenértékű symbolum a véres nyárs. V. ö. „Szabolcs vármegyei hajdúságot véres nyárrsal kényszerítvén maga mellé felülni“. *Szalárdi János*: Siralmas krónika. 88. l. (Újabb Nemz. Kvt. II. foly. Pest. 1853.)

NEGYEDIK FEJEZET.

ÉLET A VÁRAKBAN.

A várak vig vitézei. Üres kincstár: fizetetlen zsoldosok. A török hadi népet sem fizetik rendesen. Zsákmány után! A diadalmas fél a csatamezőn. Bajviadal-kérés. Eger, a várak elseje. Ostromlók és ostromlottak. A várbeliek szenvedései. Találékonyság mindkét részről. A törökök várívó módja. Fegyelem. Ezzel szemben az országos becstelenség. A nép nyomora. Úraik ellen ritkán támadnak.

A hadi szervezet jellege védelmi volt.¹ A királynak vagy magánosoknak várai védték az ellenséges területtel érintkező ország-részeket s e mellett működött a zsoldos had. A végvárokon s a zsoldos seregeken fordult meg majd minden hadi ügy. A nemes ember kiváltotta magát; ha nem tehette, elment zsoldosnak.² Nemesi felkelés csak helyileg szerepelt; ebbeli kötelezettségét pénzen váltá meg mindnyája, melyen a király sereget fogadott.

A *végvárokbán* vig élet volt béke idején. Ki-kicsaptak a vitézek, zsákmány után portyáztak, a szomszéd török erősségek legényeivel ökleltek.³ A jó névért tették ezt s azért, hogy megszédjék magukat. Mert ez a zsákmányoló harc tetemes jövedelmet hajtott. Sőt ez helyettesíté gyakran a zsoldot, hópénzt: alafát.⁴ Magyar részről ugyanis szerettek elmaradni a fizetséggel; ilyenkor üres volt a kincs-

¹ Adatgyűjtemény: A magyar hadi szervezet átalakulása a XVI. században. Közli *Thallóczy Lajos* (Századok. 1877. 674.).

² V. ö. *Ipolyi Arnold*: A magyar hadtörténelem tanulmánya (Függelék a Századok 1879-iki évfolyamához. 56. l.).

³ A végbeliek életének hí képe *Balassi* költeményeiben.

⁴ A szó származására nézve I. R. M. K. T. III. 457. — *B. Fazekas M.*: „Soldgya, alafája nagyobb nagyob_lőn“. (Castriot.)

tár, kezdve a királytól a városokig.¹ A hadnagyok felebbvalóiknak felírtak, hogy nincs zsold, nincs élés, lázong a legénység. Gyakran nyíltan és őszintén egyéb dolgokat is: a legények megesküdtek, hogy ha hópénzt nem kapnak, másmerre szegődnek.² Olykor csakugyan a kapu elől, sik mezőről könyörögték vissza a kivonuló bosszús hadi népet, különben a vár üresen maradt volna.³ Naponta hangzott a panasz, hogy a vitézek zsoldját visszatartják, sőt koplaltatják őket; azaz a kétségkívül nagyon lelkesítő hópénz mellől⁴ még az élést is elmarasztják. Sok végvár, de egyben-egyben csekély számú, fizetetlen, koplaló őrség: ez volt a helyzet.⁵

„Csak az, hogy fát és vizet pénzen nem veszünk.“⁶ Rendesen ez a nagy szűkölködés közmondásszerű kifejezése. A törökök csak könnyen zsákmányolhattak, de a szegény magyar legénység csak reájuk vadászhatott, ha honosai ingó-fekvő vagyonát nem akarta pusztítani.⁷ Igaz, hogy török gyarmatosok is tanyát vertek egyes városokban, sőt vidékenként tömegesen is letelepedtek, de inkább a határoktól távolabb, hová többnyire csak az összeverődött hajdúság mehetett szerencsét próbálni. Tudunk azután híres ilyen vitézi próbákról. Hatvanban a bosszús magyar végbeliek sanyargatták

¹ Holott ez a zsold úgysem volt nagy. (Közli 1549-ből *Thallóczy L.* Századok. 1879. 171.) Soriano velencei követ 1550 körül szerfelett kevesli a nemesség által mindenhonnan összefogadott lovas nép fejenkénti 4 frt. havi díját. (*B. Nyáry A.* id. közl.) A királyi hadsereg szálnalmas állapotára vonatkozólag *I. Beyer J.* id. ért. (Egyet. Phil. Közl. XXI. 433. 547.)

² Még becsületes eljárás „az idegen gaznép“ (Tinódi) kétségbeesett tetteihez mérve, melyeket a zsold elvesztése vagy levonása következtében végbevíttek. (A vallonok lázadása Pápán, 1600-ban. *Hadtört. Közl.* I. 485.)

³ A lévai gyalog-hadnagyok panasz-levele Ernő ausztriai főherceghez a késedelmes fizetés miatt, 1577-ből. *R. M. Nyelveml.* II. 246.

⁴ *Szerdahelyi M.*: Igön szép hist. 78. vsz. (Századok. V. 267.)

⁵ Úgy a török, mint a magyar végvárat (végház, kapu) felsorolja *Tinódi*: Varkucs Tamás. *R. M. K. T.* III. 297. — A végvárak névsorát összeállítja *Melichár Kálmán*: *Ludovica-Akadémia Közl.* 1884. 524. — A végvárakról körülbelül minden irányban tájékoztató s újabb adatokban bővelkedő tanulmány, *Acsády Ignác*: *Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században*, *Szendrey János*: *Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században* (*Hadtört. Közl.* I.).

⁶ *R. M. Nyelveml.* II. 55.

⁷ Pedig némely magyar végvár réme volt a környéknek egész a kurucz korszakig. Érdemes e tekintetben olvasni Nagy-Kőrös folyamodását a budai divánhoz egyes keresztény várak átkozott hajdúi s huszárai ellen 1665. (*Szilády-Szilágyi*: *Török-magyar okmt.* I. 324. — V. ö. Századok VI. 695.)

meg s rabolták ki a török telepeseket,¹ Szegeden a maguk kezére dolgozó hajdúk.²

Még a törököknél sem adták ki — megesett — a legénység járandóságát. Így olvassuk, hogy az esztergomi török hadi nép költség nélkül szűkölködött, mire Sábán vojvoda öt jelesebb agával összebeszélt s a parancsnok-basától engedelmet, szabadságot kért szerencse-kisértésre, mert már öt hónapja nem kapták ki alafájukat.³ A szabadságot meg is kapták, Lévának borzalmas éjjeli meglepetést szereztek, de a lesben álló végbeliek visszajövet tönkretették őket a szalkai mezőn.⁴

Nagyobb, jelentősebb harcra több végvár legénysége is összeállt. A kapitányok üzentek egymásnak, mire zászlóik alatt kivonultak. Az egri zászló különösen híres volt — legénysége tette azzá — s a török már messziről aggodalommal szemlélte.⁵

Mennél több *zsákmányt ejteni* s így meggazdagodni: ez volt az egyik jelszó. Ölni az ellent s így jó nevet szerezni: ez volt a másik. Aranyért, ezüstért szívesen vívtak a vitézek.⁶ Zsákmányukat azonban jó-rossz áron eladták: ⁷ kótyavetyét hántak vala.⁸

Hadi zsákmányok valának: ⁹ rabok, mindenféle lábas jószág, fegyverek, zászlók, szekerek, sátorok, gránit-ruhák, patyolatok, subák, ezüst-sisakok, pánczélok, karvasak, fosztány, boncsok,¹⁰ nyakbavetők, gyöngyös tollak.

¹ *Salánki Gy.* id. műve.

² *Tinódi*: Szegedi veszedelem.

³ *Tinódi*: R. M. K. T. III. 289.

⁴ *Tinódi*: Szalkai viadal. R. M. K. T. III. 288—96.

⁵ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 97. vsz. — V. ö. *Salánki Gy.*: „Im melly híres vitézek az Egriec“.

⁶ *Tinódi*: R. M. K. T. III. 236.

⁷ *Tinódi*: R. M. K. T. 236.

⁸ *Salánki Gy.*: id. műve. — Kótyavetyét hányini a. m. tábori vásárt tartani. — V. ö. „Vök az kótyavetyén igen szép lepedőt“. Kemény önéletleírása. 52. l. (Magy. Tört. Eml. I.) — A szó értelmezését l. *Zolnai Gyula*: kótyavetye (Magyar Nyelvőr. 1896. 501.). A cikk végén az az állítás, hogy a XVI. században a ráczok képezték a kóbor katonaságot, valótlanság; ugyanezért a nyelvi adat támogatására szolgáló ezen utolsó érv elejtendő.

⁹ *Tinódi*: R. M. K. T. III. 125. és 156.

¹⁰ Török átvétel: bundsuk. *Szilády* szerint lószerszám-dísz — phalerae — jelentésben. Valószínű azonban, hogy itt inkább a vezéri méltóság jelvényeül szolgáló lófarkszórt jelenti, melyért olykor nagy sarcot fizettek. (V. ö. Tört.

A Szegedet visszafoglaló hajdúk¹ a következő zsákmányt ejték:² lovak, lószerszámok, aranyos szablyák, drága ruhaneműek, nagy gazdag árúk, „aran“ forintok és ezüst oszporák, szép török asszonyok. Csakhogy a garázda nép rútul visszaélt Isten ajándékával.

Csata után az elesettekről levonták a ruhát, az értékes holmit, fegyvereket, zászlókat összegyűjték közös osztozkodásra. Sőt, emléktül, szekerekre rakva, elvitték az ellenség lecsapdosott fejeit is, melyek egyes várak diadaljelét³ képezték. A holttesteket megolvassván, egy csomóba rakták, a keresztényekét elhantolták vagy sövénynyel kerítették; a török tetemek szétszórva maradtak, koporsójuk a sok vad madár gyomra lőn.⁴

A zsákmányolás mellett a végbeliek kedves időtöltését képezte a *bajriadal-kérés*. A jó hírért és becsületért történt, rendesen „béke“ idején, szomszéd várak török és magyar vitézei között, nagy nézőközönség jelenlétében, szabályos formák megtartásával.⁵ Így küzdöttek meg egymással Verbőczy Imre és Kászon bég emberei. A viadal után a bég megajándékozta a győzteseket. Recsef nyert: bársony-subát, ezer oszporát, hatvan forintot érő szablyát. Kara Hajdár: aranyos bársonyt, kétezer oszporát, ezüst sisakot. Török Péter: öt-

Tár. 1879. 131. Tihanyi vár regestuma.) E szerint hét-boncsokos basa a. m. hét-lófarkú basa. — A szó jelentésváltozatait magyarázza *Patrúányi L.* (Boncsok. Egyet. Phil. Közl. IX. 183. U. a.: Még egy pár szó a boncsokról. U. o. 512.). A boncsok Szilády és az eddigi magyarázók szerint csak újabb íróinknál — Mikes és kora — fordul elő török zászló értelemben. V. ö. azonban a Magyar Nyelvőr, 1883. 133., hol egy rövid közlemény már ellentmond e nézetnek. — *Sz. Molnár A.* szótárában boncsok nyaki ékesség értelemben is; tehát jelentette a násfa bizonyos fajtát is. — V. ö. Nyelvtört. Szótárt és Tájsszótárt. — Megállapítható, hogy már Bethlen idejében az erdélyi fejedelmi zászló lényeges részét képezte. (*Kemény* önéletrása. 90. l. M. Tört. Eml. I.)

¹ „Tízezer fekete ábrázatú páncézelos disznó s az elbizakodottság borától megrészegedett kutya észrevétlenül belopózkodott a várnak külvárosába.“ *Dse-lülzúde Musztafa.* (*Thúry*, II. 262.)

² *Tinódi*: R. M. K. T. III. 64.

³ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 164. vsz. (Századok, V. 123.)

⁴ *Tardy Gy.*: Hist. Sziksz. 170. vsz.

⁵ L. erre nézve: Négy száz magyar levél és Hadtört. Közl. VII. 390. — *Lehr Albert*: Toldi XI. én. 12. vsz. jegyzeteit, továbbá R. M. K. T. IV. 364–67. — *Tinódi*: „Jó legényök vitézők végházakban, Vannak gyakran terekkel bajvivásban“. R. M. K. T. III. 309.

száz oszporát, öt sing jó skarlátot.¹ Országos hírű párviadala volt Hollókő jámbor vitézének, Kapitán Györgynek a szondai vitéz Hubiár agával a bujáki mezőn.²

A várakban, úgy mint a seregekben, sok nemzet fia katonászkodott. Megvolt ennek a maga jó és rossz oldala. Az idegen közönység könnyen vezetett visszavonásra, másrészt a nemzeti hiúság élénk vetélkedést szült. Az *ostrom* első tisztessége az volt, hogy melyik csapat hág fel elsőnek a falakra. Ámde olykor, ha a várőrség kitartóan küzdött, még a vitéz magyarok is „futva sivalkodának”; „háta adának”.³ A falakon kívül tartalék-csapatok — álló seregek⁴ — lesték az ellenséget, melyet a városban társaik vágtak. A várvédők ugyanis részben menekülni igyekeztek, mint ez Lippa ostrománál történt 1551-ben. Török János egy szilvásban húzódott meg álló seregével.⁵

Ostrom idején megváltozott a vár képe. Az ügyes vezér — ha tehette — jól ellátta várát, népét már előzetesen éléssel, védőszerszámokkal. A kitünően előkészített vár példányképe, a XVI. század közepéről, *Eger*, melynek külső-belső állapotáról hű képet ad Tinódi.⁶ Dobó István még mesternéppel is ellátta. Volt benne 13 borbély,⁷ 4 kovács, 5 kerékgyártó s ács, 9 molnár,⁸ 8 mészáros.

¹ Tinódi: „Kikkel egyöttembe minden barátságot”. R. M. K. T. III. 283

² Tinódi: Kapitán György. R. M. K. T. III. 308 — 14. — V. ö. Szamosközy I. 66.

³ Tinódi: R. M. K. T. III. 46. V. ö. Temesvári deák: „Ő hadok ottan háta ada”. *Thaly*: Régi magyar vit. én. I. 70.

⁴ Tinódi: R. M. K. T. III. 47. — V. ö. Temesvári deák: „Hától igen erős álló sereg vala”. Id. mű I. 69. *B. Fazekas M.*: „Az álló seregre szörnyen öklelt”. Castriot. U. az: „Utánnok álló sereggel indulna”. Mátyás kir.

⁵ Tinódi: Erdéli história. — V. ö. Kropf Lajos: Lippa ostroma 1551-ben. (Hadtört. Közl. X.)

⁶ Tinódi: Egervár viadaljáról. R. M. K. T. III. 105.

⁷ Azaz tábori sebész. — V. ö. *Zrinyi* hadt. munk. — Tinódi: „Jó jámbor borbél-mestörök forgódnak, Sebösökhöz nagy szeretettel nyúlnak”. R. M. K. T. III. 133. — *Töke F.*: „A sebesek sokan meggyógyulának, Borbély Mihály által gyógytattának”. R. M. K. T. 150. — A borbély tisztéről lásd A sárospataki borbély-czeh rendszabályait 1583-ból, (közli *Zoványi J.* Tört. Tár. 1891. 148.), valamint: Az ötves mest. való vetélkedést (közli *Ballagi A.* Egyet. Phil. Közl. VIII. 45.). — Igen jövedelmező mesterség lehetett. (*Szilády-Szilágyi* id. mű I. 15.: „Szabó István keze gyógyításáért fizettünk az Borbéllynak 9 ft”. Egy marha ára: 1626; egy kincstári huszár 3, hajdú 5 havi fizetése: 1549).

⁸ Két majd egy szárazmalomban ú. n. monában őrlték a ként, puska-porgyártásra.

14 sütőnép és 2 pap, Bálint és Márton, de ezek „prédikállani nem tudtak vala.“ Tetemes számú parasztnép dolgozott azután az ágyúk mellett.

Gyakran megesett, hogy az elcsüggedt legénység *feladásra* kényszerítette a kapitányt. Biztak a török hitében, melyet különben nem sokra becsültek.¹ Hiszen még a budai Ali basával is megesett, hogy Vas Mihált, Veszprém porkolábját (castellanus), fogságba ejtette, holott előbb elbocsátá. Gyakran be sem várták a legények az ostromlót, hanem szertefutottak jóelőre, mint ez Szécsénben történt, hol Árokháti Lőrincz porkoláb (kapitány) arra ébredt, hogy csak nyolcz szolgálja maradt a várban. Ő is menekült, de a mezőben meglepték és rabul ejték.² Gyakran feltörték és kirabolták a tárlázat, úgy futottak meg éjnek idején.³ Sokszor a várkapitány volt gyáva. Andrást, Hollókő parancsnokát, fegyveres erővel kényszeríté hadnagytársa a feladásra pártos drabantjai élén, sőt, ha társai vissza nem tartják, meg is öli. Ali basa békével bocsátá mind a kettőt, de Csák Imre Törökországra bujdosott, annyira üldözték honn: pribék lett.⁴

Ha a török a vár alá érkezett, nagy terjedelemben lepte el a mezőt s hadi rendben különféle mozdulatokat tett, éktelen zenebona kíséretében. Ennek czélja az elrettentés volt, mi sikerült is több esetben, különösen ott, hol a legénység sok nyelvű népből állott. Így Szolnok ostromakor 1552-ben. A hetedfélszáz főnyi örökös had, köztük csak kevés magyar, megrettent Amhát basa nagy táborától, alattomban összesügött s még azon éjjel egy szálig megszökött.⁵ Nyáry Lőrincz főkapitány hajnalban egymaga állt a vár kapujába s viadalt tartva fogságba esett.⁶ A vár a királynak rengeteg

¹ *Salánki Gy.*: „Mert sem szava, sem hiti nincs Töröknek“. Id. mű. -- *B. Fazekas M.*: „Török hititől félj . . .“ (Castriot). — *Tinódi*. R. M. K. T. III. 91.

² *Tinódi*. R. M. K. T. III. 93.

³ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 91. és 95.

⁴ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 94.

⁵ „De a gyaurvadászó sereg értesülvén erről, utánok eredt, a sötét éjszakában utólérte őket és szétszórta az utálatos csoportot.“ *Dszálzáde Musztafa*. (Thúry. II. 271.)

⁶ Ez a hagyomány. (Tinódi.) A történelem még lélekemelőbb mozzanatokról is tud: Nyáry mellett ötven hajdú maradt meg mindhalálig. (L. *Szendrey J.*: Szolnok eleste 1552-ben. Hadtört. Közl. 1889.)

pénzébe került, mert kitűnően el volt látva minden szükséges holmival.¹

Néhány tanúságot most a várostromra nézve.

Szokásban volt a *felesketés*.² A főporkoláb egybehivta az őrséget, a város ott szorult lakóit, s megeskette, hogy halálukig oltalmazták a várat. Kétséggkívül jó hatású volt, de ennél sokkalta többet ért, a vár jó felszerelése mellett, a kapitány erélyessége. Mutatja Losonczy esete.

A kellően ellátott vár³ megvétele az ostromlók nagy vér és emberáldozatába került, ha a védők derék nép voltak.⁴ Néha, a milyen kétségbeesett volt a védelem, olyan elszánt az ostrom. Mert sokszor hiába erőlködtek a harcz erdejének oroszlánjai és a csata tengereinek krokodilusai: a dögtestű, alávaló hitetlenek ablakokat nyitottak testükön lándzsájukkal — átkozza őket Alláh a világ végeig!⁵

A *várbeliek* hihetetlen fáradalmakat szenvedtek. Rendesen kevesen voltak s szünetlenül felváltott, üde erejű vívócsapatokkal kellett küzdeniök. Nap-nap után nehéz kézi tusát vívtak, éjjeli nyugalmukat elvette a falbetömés, falvetés, árokásás, tűzoltás munkája. A mit kívülről törtek nappal, belől meg építették éjjel.⁶

Nagyobb várakban *tartalék-csapat* is állt készenlétben. Eger híres ostroma alkalmával Dobó négy ilyen csapatot is állított, melyek a csata ingadozása közben a veszélyeztetett pont segítségére siettek.⁷ A vitézek alkalomadtán ki is ütöttek a várból az ellenségre s hadi szereit is megromgálták.⁸ Máskor — gonosz tréfaként — nyársat, gerelyt hevítettek, a lövőréseken kidugdosták, a törökök

¹ Tinódi. R. M. K. T. III. 102.

² Tinódi. R. M. K. T. III. 78. (Vitézi eskümintát l. R. M. Nyelveml. II. 171. Hadtört. közl. I. 94. Közli: Szendrey J.)

³ Kisebb vár gazdasági berendezését l. Jedlicska Pál: Kalászatok a vöröskői levéltárban (Századok III. 447.), nagyobb várát b. Nyáry Albert: A modenai Hippolit codexek cz. közléseiben. Váraknak, várostromoknak tüzetes leírását olvashatni a Hadtörténeti Közleményekben és a Ludovica-Akadémia régibb évfolyamaiban.

⁴ Töke F.: „Várnak megtartásához sok dolog kell, De főképen Istennel egyesség kell.“ Hist. Szig. 253. l. R. M. K. T. VI. 139.

⁵ Dselálzáde Musztafa. (Thúry. II. 213.)

⁶ Tinódi. R. M. K. T. 131.

⁷ Tinódi. R. M. K. T. 166.

⁸ Tinódi. R. M. K. T. III. 127. — Töke F. R. M. K. T. III. 135.

hozzákaptak, tenyerük bőre lemaradt, belül kaczagtak, kívül átkot szórtak.¹

A várvédő fegyvereken kívül egyes természetes vagy alkalomnyújtotta *védőszerekként* szerepeltek a: fa, furkó,² kő, forró folyadék, tüzes szerszámok, golyóbisok, lapták, szurkos koszorúk („kalácsok”), kötél, vasmaeska, horog, fagygyú, tűzkéve.³

Nappal a kisebb és gyengébb felszerelésű várakból keveset lőttek, mert az ellenség rögtön odairányította ágyútelepeinek tüzét; a lövőhelyet törette. De éjjel, ha volt lövőszerük, annál többet tüzeltek: „mint a sebes eső úgy lőnek vala”.⁴

Az ágyútelepeket földes kosarak és sánczok mögött állították fel, melynek tudva van nagy szerepe úgy az ostromlók, mint az ostromlottak részéről.⁵ Belül a védőfal mellett, a fundus alatt, mély árkot vonni elmulaszthatatlan kötelessége volt az ostromlottaknak, mert, ha mástól nem, tarthattak a felvetéstől.⁶ Eger ostromakor mindkét fél ásott; a két ásás összeért s mikor nyílás támadt, az ezermester Bornemissza Gergely deák pisztolylyal agyonlőtte a kibukkanó főpatyolatost. A többi medet! medet! (a. m. segítség) kiáltással szétfutott.⁷

A törökök vakmerő és elmés *ostromlók* voltak. A melyik várat vízi árok védett, abból a vizet elvezették — „kivágták” — a mélyedéseket, vár alját vegyesen földdel s fával betöltötték, hogy így a várpárkányhoz közelebb jussanak.⁸ Ezer szekérszámra hordták a fát s ezer zsákszámra a földet, e czélra. Gyakran olyan külső várat — zsákvárat — építettek, hogy abból a várba láttak; úgy

¹ Tinódi. R. M. K. T. III. 142.

² Furkó: buzogányféle fegyver; bunkósbot, melybe vasat erősítettek talán három tollú fabot. (V. ö. Albert J.: Szómagy. Magy. Nyelvőr. XXIII. 3.)

³ Tinódi. R. M. K. T. III. 102. — Tőke F.: Hist. Szig. R. M. K. T. VI.

⁴ Tőke F. id. mű. R. M. K. T. VI. 141.

⁵ Tinódi. R. M. K. T. III. 125. Továbbá: Erdéli Hist. IV. rész.

⁶ U. is: „a földturkáló, épületszaggató és félelmes alapromboló aknászok — kik utat találnak a sötét föld gyomrába és fejszéikkel a föld közepéig lehetnek — több elpusztítandó torony alá aknát kezdtek ásni.” *Dseldálzáde Musztafa*. (Thúry. II. 207.)

⁷ Tinódi: „Vajh! mikoron egy likaeskát nyitának, Löve hasába az terek pallérnak.” R. M. K. T. III. 143.

⁸ A vízi vivás töredékes rajza már Szabács viadalában. (R. M. K. T. I. 24.) Hadtört. feldolgozása: *Csánki Dezső*: Szabács megvétele. (Hadtört. Közl. I.)

mondják.¹ Erre nagy számmal felkúsztak, belövéldöztek a várba, majd összeköttetésbe hozták a fallal s úgy rontottak a védőkre.² Az ügyes várnép azonban zsiradékot, puskaport hordott alá éjjelente, felgyújtotta a könnyű alkotmányt, a mivel, szerzőik éktelen boszúságára, hosszú idők munkáját tették semmivé.³

Eger ostromakor a vezetők erélyességének áldásos eredményeit tanuljuk meg tisztelni. Az ellenség levelét a község előtt olvasatlanul vetették a tűzbe; a csoportosulást, suttogást megtiltották; a megadás érdekében emelt szót fejvesztéssel fenyegették. Egy gyaloghadnagy még így is lázadást koholt a vitézek között, kit megkínózva a vár piacán akasztottak.⁴ Mert a bizalmatlanság, vezérekhez és társaikhoz egyaránt, honos volt a várbeli nép között mindenütt, viszont a törökök valósággal üldözték őket fényes ajánlataikkal. Még nyilakon is szórtak leveleket a várba. Felkiáltottak a falakra gazdag jutalmat, békét ígérve, „kiből hasonlás, gonosz gyorsan következett“. A hadnagykok síp-dob lármájával fogták el csábító szavukat, hogy a község meg ne értse.⁵ Még így is nagy szerepe jutott a biztató, fenyegető szavaknak, sőt a botnak, melylyel némely remegőt Mecskei a törésre hajtott.⁶

A fontosabb várak megtartása az egész vidék épségben maradása, érdeke volt egyúttal. Egerbe hat vármegye s öt város küldött darabontokat,⁷ úgy hogy 65 híján 2000 lélek szorongott benne.⁸ Még a nők is küzdöttek olykor.⁹ Dobó mindenben kereste a legénység kedvét; heves ostrom alkalmából vödörszámba hordatta a jó egri borokat a falakon küzdő fáradt nép részére.¹⁰

Mig a végvárakban gyakran emberfeletti hősiességgel küzdöttek, az ország részeinek *közbiztonsága* teljesen megrendült. Az or-

¹ *Töke F. R. M. K. T. VI. 142.*

² V. ö. *Jurisch Miklós két levele Kőszeg 1532. évi ostromáról* (Közl.: *Récsey V. Századok. 1883. 458.*) — *Dslálzáde Muszlufa. (Thúry. II. 205—11.)*

³ *Töke F. R. M. K. T. VI. 134.*

⁴ *Tinódi. R. M. K. T. III. 127. és 170.*

⁵ *Tinódi. R. M. K. T. III. 144. és 173.*

⁶ *Tinódi. R. M. K. T. III. 149.*

⁷ *Tinódi. R. M. K. T. III. 164.*

⁸ *Tinódi. R. M. K. T. III. 116.*

⁹ *Tinódi. R. M. K. T. III. 152.*

¹⁰ *Tinódi. R. M. K. T. III. 152.*

szággyűlés felhatalmazásából¹ a királyi hadaknak kellett leverni a nagy haramiának, Balassi Menyhártnak² kősa czimboráit, kik, élükön főúri gazdájukkal, rablóváraikból elállták az utakat, megkínózták a népet, loptak, raboltak, gyilkoltak s a fertelmek végtelen sorozatát követték el.³ A pénzért sóvárgó urak,⁴ kiket a török harcokon kellett volna látni,⁵ csak az erős várakban, gyűjtött kincsekben, aranyban, ezüstben bíztak,⁶ a szegény népen pedig kegyetlenkedtek.⁷ Terjedezett a hatalmaskodás és latorvilág támadt.

Ritkán találunk manapság híros neves keresztyén vitézeket — mondja az egyik énekes krónikás — mert mikor ezek csatára készülnek, már otthon azon gondolkodnak, hogyan emeljék el a szegény paraszt eledelét.⁸ Lehet-e csodálni ilyen körülmények között a föld népének elkeseredését, mely gyakran bárdolatlan módon nyilatkozott meg.⁹ Mecskei Istvánt, Eger hős védőjét, útközben verték agyon a várkonyi pórok, mikor falujokba érve, útravaló segítséget kért(?) tőlük.¹⁰ Úgy látszik e szerencsétlenek nem nagyon lelkesedtek az egri diadalon.

A prédikátorok, tanítók türelemre oktatták e nép minden időben kitünőleg fogékony lelkét. Elcsigázva, kiszípolyozva gyakran állhatott készen a zendülésre, de még gyakrabban kelt fel a haza

¹ L. 1548: 48.–49. t.-cz.

² Pályafutását l. *Beöthy Zs.* id. művében, mely e korszak világfelfogásának eddig legkitünőbb jellemzése. Kor, melyben: „A hatalmaskodásnak pizs-kosabb, vérlázítóbb nevei is gyorsan harapóztak“. *Beöthy Zs.*

³ *Tinódi*: Szitnya, Léva . . . R. M. K. T. III. 208–23.

⁴ „Kik mindenkor csak maguknak vakarnak“. *Hosvai*. R. M. K. T. 239.

⁵ *Tinódi*: „... kevés úrfiakat látok, kikkel együtt terekkel vinátok“. R. M. K. T. III. 161.

⁶ *Szkhárosi Horvát A.*: A fejd. R. M. K. T. II. 174.

⁷ U. az. R. M. K. T. II. 172. Továbbá u. az.: „Szerettek . . . minden gonosztságot, s az embereket ugyan megnyúzzátok“. R. M. K. T. II. 171. A nemesség szűkkeblűségét a parasztság iránt még az idegen szem is észreveszi s kétségbejítő következményeit éppen nem a szegény pór nép rovására írja. (Velencei követjel. *B. Nyári A.* Századok. V.) V. ö. a magyar Simplex értesítéseit.

⁸ *Turdy Gy.*: „Hogyha lőhet, mi az paraszt embőrnek Elemeljük eledelét szegénynek. Hist Sziksz. 211. vsz. (Századok. V.)

⁹ *Szk. Horvát A.*: „Minémük az urak, olyak a parasztok“. A fejd. R. M. K. T. II. 175. A nép hangulatára vonatkozólag érdemes olvasni *Hellai Gáspár* meséjét: Egy nemes emberről és az ördögről. (Száz fabula Kol. 1566.)

¹⁰ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 159.

védelmére. Nem élt fényben, mint a Balassiak s ezek rokon faja, de Kőszegét, Szigetvárat megvédelmezte.¹ Ma dicsőségükre írjuk e tetteket, mint ezzel együtt annyi mást!

¹ *Jurisich* id. levele. A hős írja ebben a királynak: „van 10 felszerszámozott lovam és 28 felfegyverzett huszárom . . . katonaságom csak nyomorúságos parasztokból áll“. (Századok V. 1883. 460.) Mint küzdöttek e jámborok, olvassuk el kapitányuk levelét! — V. ö. *Tőke Ferencz* id. hist. én. — Magáról a nép életéről keveset tudunk; erre vonatkozólag el lehet mondani a történetírás nagy angol mesterével: „A történetírás sokkal inkább el volt foglalva az udvarokkal és táborokkal, hogy sem a pór kunyhója vagy a kézműves padlásszobája számára egy sort is föntartott volna“. *Macaulay-Csengery*: Anglia tört. Bp. 1875. I. 421.

ÖTÖDIK FEJEZET.

TÁRSADALMI ÉLET.

A nemes ember élete. Irtózatosan szenved a szegény nép. Jön a török . . . Ez kellemesen tölti idejét. Ali Passa még népünnepet is tart. Magyar öröm: a tobzódás. Húsz fajta részegség. Becsülete nincs a könyvnek. Isznak a nők is. Kik pedig úgylis tele vannak hibákkal. A tisztos házas társ dícsérete. Milyen az igazi feleség? Lakodalom és keresztelő. Ajándékok.

A XVI. század *vitész* úri embere elmondhatta magáról:

„Köll immár énnékem csak jó ló, hamar agár,
Ifjak társasága, éles szablya, jó madár,
Vitézek közt ülén
Kedvem ellen sincsen
Jó borral teli pohár“.¹

Hanem a *szegény nép*, melyet egyetlen háza, elparlagult földje² helyhez kötött, irtózatosan szenvedett. Török dúlt, német járt rajta, idegen nemzetiségek nyomorították, gonosz időkben magyar testvérei is. Vesztes minden tekintetben ő volt. A fegyvert, mit zendülés nyújthatott erőtlén kezébe, hamarosan ki is verhettké abból az erősek. Így csak szenvedett; hiába emelé fel esdő, oktató, intő, sőt fenyegető szavát nem egy nemes lelkű vizsgálódó.³

A *török közeledésének* hírére a be nem hódolt területen valóságos népvándorlás támadt. A föld népe, városok lakossága menekült szörnyű zürzavarban, egymást tapodva. Ki gyalog, ki lovon, ki szekérháton bújdosott el messze földre nagy sirás-jajgatás között:

¹ Szilády Áron: *Balassa Bálint* költeményei. Budapest, 1879. 35.

² Tardy Gy.: *Hist. Sziksz.* (Századok V. 129.)

³ Dézsi András: A Makhabeusról R. M. K. T. V. 40. Tardy Gy. id. műve 214. vsz. (Századok V. 129.)

„futamas támadt“. Mert tudták, hogy jó a könyörtelen ellenség, ki gyöngye szüzeket, menyecskéket rabságba ejt; vén népeket, ifjakat levág; házakat, asztagokat porrá éget. A csürbe hordott drága takarmány, a kertbe gyűjtött szép asztagok, mind ott maradtak prédára.¹

Jobb életet éltek a törökök. A végvárok említett vitézi mulatságain kívül más kellemes időtöltést is leltek. Veli bégen és agáin nyúlászás közben ütöttek rajta Varkucs Tamás emberei, úgy hogy alig tudott lovas népével Hatvanba menekülni.² A „szép temérdek veres szakállú“ Ali Passának Budában „szép játéka vala bajrámban“. Török népiünnepet tartott. Futtattak és lövő versenyt álltak. élükön a Piperéssel, kinek e melléknevében nyilatkozó tulajdonsága vitézi erényekkel párosult: jó nyilas és pályafuttató vala. „Ló fol-tában“ keresztüllötte a magas fa tetejére tűzött gombot. Egy gyan-táros, sima, magas fenyőfát is felállatott, hegyébe kupát tüzetett s azt annak adta, ki a nagy fát megmászta.³

Magyar részről a mulatságok koronája a tobzódás. A Szerém borának nagy torkossága⁴ a leggyakoribb vétkek egyikévé vált: minden alkalmat felhasználtak az ivásra.⁵ Ilosvai Péter deák említi a magyar urak mondhatatlan híres torkát s temérdek borivó képességét:⁶ gonosz erkölcsét. Mulatságuk a pintes serleg és ostábla.⁷ Bezzeg nem gondolnak ezek Isten tisztességével; kárnak állítják, mit arra költenek. Mégis ezek a szorosmarkú urak szegényednek nagy tobzódásuk miatt.⁸

Tinódi a *részeg* állapotnak legalább húsz fajta árnyalatát sorolja fel, mikor „a sok rendbeli részegséget megjelenti“. ⁹ Mőd-

¹ Tordy Gy. id. műve 38. vsz. (Századok V. 106.)

² Tinódi R. M. K. T. III. 303.

³ Icon vicissitudinis humanae vitae. Ir. tört. közl. III. 79.

⁴ Farkas A.: A zsidó . . . nemzetről. R. M. K. T. II. 209.

⁵ Dézsi A.: A Makhabeusról. R. M. K. T. V. 41.

⁶ A sör u. is „magyarnak nehéz es segen ital“. Murnelius-féle szójegyzék 1533-ból. Budapest, 1896. Akad. értekezések XVI. 7. sz.

⁷ V. ö. Moldovai Mihály deák éneke: „költségem elfogiot vala, Kártiára vesztettem vala“. (Szilády A.: Három hegedűs ének. Századok 1882. 22.) András deák 1602-ben Fülek várában „kártyát jádzik“. (Komáromy A.: A füleki zendülés. Hadtört. közl. III. 59.) V. ö. B. Radvánszky B.: Foglalkozás, Időtöltés, Játék XVI. és XVII. sz.-ban. (Századok, 1889. 289.)

⁸ Ilosvai P.: Ptolomeus. R. M. K. T. IV. 239.

⁹ Tinódy: Sokféle részögről. R. M. K. T. III. 263—69.

jában állhatott a megfigyelés. Mert a hegedősnek jó bor adott bátor fejet, hangos szót, a hitvány löre pedig berozsdásítá, megszükité torkát. Ha azonban ittas állapotban rosszul recsegtette szerszámát, szinte ittas hallgatói bottal ráverték a hátára.¹

„Azt veted még úgy-e ellenembe, szittyá nép vagyunk s a vizet kell szeretnünk. Sőt inkább, mert szittyá nép vagyunk, kedvelnünk kell a bort“. Írja egyik hazai humanistánk barátjának s a classicusokból bizonyítja tétele igazságát.² Egy velencei követ szerint még a németeknél is többet isznak ez iszákos magyarok.³ Óh nagy szó volt ez Hogy is ne! Mikor már Bonfinius jámbor idejében — ha nem előbb — világszerte közmondássá vált „Ungarico more“ inni.⁴ Szegény ország! Melynek még ivóvizei is annyira megromlottak, hogy kénytelen-kelletlen boritalra kényszeríték a lakosságot.⁵

Nem is volt a *könyvnek* becsülete sok magyar úr előtt. Vitézség és penna — így vélték — nem férnek össze.⁶ Úgy látszik, hogy még az asszonyok és lányok is gyakorolták a korcsmát. A pinczében ott állt az ezüst kannácska vagy rejték helyen a boros edény, melyből nagyot húztak himzés vagy varrás közben, azután újra öltögettek s ismét hörgöngyöltek; a vénasszonyokról szó se essék. Tél idején a szenes fazekakon ülő kofák — sok tolvaj! árújukat

¹ Tinódi: Az udvarbírákról és kulcsárokról. R. M. K. T. III. 315—20.

² Latin levél a XVI. sz. nyolczvanas éveiből. Közli s fordítja Károli Árpád. (Századok, 1877. 878.)

³ Wertheimer Ede: Magy. állapota a velencei követjel alapján. (Századok, 1875. 663.)

⁴ Bonfinius: Decades. II. 6. — Ariosto, a nagy olasz költő nem mer hazánkba jönni, mert az itteni lakomákon „olyan bőven isznak, hogy szentségtörés számba megy nem inni sokat és tisztán“. Radó A.: Ariosto Örjögő Lórántja. Budapest, 1893. 60.

⁵ Coberus Tóbiás tábori orvos, — 1600 körül küzdött oldalunkon a török ellen s ugyan e tájt írt is — elmondja egy világlátott kártársa esetét, a ki egy korty Dunavizet megkóstolván, attól beteg lett és meghalt. (L. György Tibor: Morbus hungaricus. Orvostört. tanulmány. Bp., 1901.)

⁶ Hossvai P.: „Házatokban . . . sehol én csak egy könyvet sem láhték . . . Bár ne félnének így a bibliától.“ R. M. K. T. IV. 209. B. Fazekas M.: „Tü nemesek, urak meghallgassatok, Csak karddal országot nem tarthattjátok.“ (Castriot.) V. ö. Tardy Gy. id. műve 196. vsz. (Századok, V. 126.) U. így még a XVII. sz.-ban is Szalárdi, Zrínyi, Bethlen Miklós. Bosszankodhatunk-e tehát *Czwittingerrel*, a külföldi Reinmann Jakabok meg-megismétlődő nyilatkozataiért, mikor ilyen értelemben szól — már Szent Gellért is!

olcsón veszik és drágán mérik — bort szüresölgettek, hogy melegedjenek. A dajkáknak is bort adtak, hogy tejök jöjjön.¹

A nőkkel különben is sokat bajlódott a kor. A milyen tisztesség és dicséret környezte a protestáns énekszerzőktől szent jelzővel illetett házaseletet,² olyan mértékben érte a gúny az asszonyi gyöngeségeket és hibákat. Volt részük kegyetlen czélzásokban, gonosz vádokban, sőt durva tréfákban. Alacsonyabb lelki színvonalon állóknak hitték és tudták őket a férfiaknál. Egy egészséges világnézetű kor ép érzékével gyűlölték a hiú, kellemetlenkedő, magát mindenbe beleártó nőt; de becsülés övezte a hű odaadó házastársat³ s a szent frigyet. Mert:

„Semmi nem egyéb az szent házasság,
Hanem tisztaság és nagy jámborság,
Istentől szerzett igaz társaság“.⁴

Az asszonyi kötelességet fél tréfás, fél komoly szóval így tanítja a férj. A feleség nyájas legyen ura iránt; vendégét fogadja vidám képpel; ha ő megy vendégségbe, meggondoltan beszéljen. Ballagjon az úton ura után; palástját annak vállára ne rakja. Ne avatkozzék ura ügyeibe; járjon takaros öltözetben; legyen körültekintő gazdasszony; a korcsmát ne gyakorolja; a piacon ne ögyelegjen.⁵ Óvakodjék minden büntől, különben mi sem menti meg hátát a szép sudár pálczától.⁶

Szánó lenézéssel tekintenek a nőre.⁷ Oktatják, mint a gyermeket,⁸ mert a házaselet szent és sok gonosz asszonyember mál-

¹ Tinódi R. M. K. T. III. 268.

² Közmondás azon időkből: Oly szükséges, mint lutheránusnak az asszonyember. (Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. Budapest, 1897.)

³ Tar Benedek: „... az jó házastárs Istentől adaték“. R. M. K. T. II. 153. Házasságról való dicséret.

⁴ Batizi A.: A házasságról való ének. R. M. K. T. II. 120.

⁵ V. ö. Tar B.: „Ihagtok-vihagtok piacra ha mentek, Az gonosz ifjakknak bűnre okot adtok. R. M. K. T. II. 154.

⁶ Adhortatio mulierum. R. M. K. T. IV. 78.

⁷ B. Fazekas M.: „Valaki kéret megérdemel az téged. Akárki légy s akárki legyen kérőd.“ Ugyanő művet ír felesége tanulságára (Aspasia. 1587.), majd Márton nevű pártfogója részére (Szép hist. a tökéletes asszonyállatról. 1575.), melyekben a jó nő és jó feleség tulajdonságai vannak elsorolva.

⁸ Ad anal. Adh. mul.

atlan hozzá. Kiknek sebes nyelve miatt nem egy énekmondó háborult.¹

A *menyegzőket* még a szegényebbek is nagy dinom-dánommal, lármával ülték meg.² Áldott részegség és nagy tombolás, ez volt két legfőbb jellemvonása. A vendégek szilaj tréfákkal mulatoztak s rátörték az ajtót az új házasokra.³

A *gyermek* sok helyütt magával hozta nevét, azaz arra a névre keresztelték, mely születésnapján a naptárban állott. A fiú magzatnak, a név fenntartójának születése nagy örömet okozott a családban. Fényes keresztelőt — jeles gazdag pusztörököt — tartottak nagy vendégséggel, muzikaszóval.⁴ Hegedősök vig tort laktak akkor. De ha lánygyermek született, ezt könnyes szemmel nézte az apa: szegyenemre ez énnékem s kisebbségemre! Átok és keserűség ült az ilyen házon. Menekült az örömmondó.⁵

Még néhány szót az akkoriban igen szokásos *ajándékokról*.

Szulimán császár II. Jánosnak egy aranyos zászlót küld és egy arannyal átszőtt ujjatlan köntöst ú. n. fosztánt; Petrovics Péternek is aranyos alsóinget.⁶

A Lippába szorult Ulumán bég a következőkkel tiszteli meg Fráter Györgyöt: aranyos hegyes tör, aranyos lámpás, aranyos tesztemen,⁷ aranyos gyertya,⁸ négy arab mén, egy szép szekér.⁹

A négy egri fő legény, kik Ali basa aranyos zászlaját a király elé vitték Eger ostroma után, fejenként száz aranyat s bársonyokat

¹ *Armbrust Kristóf*: Gonosz asszonyembereknek erkölcekről. R. M. K. T. VI. 22.

² *Tar B.*: „... lakodalmat teszték, Nagy bűvön költötök, de semmit nem leltek“. R. M. K. T. II. 154.

³ *Dézi A.*: Az ifjú Tóbiás. R. M. K. T. V. 67.

⁴ Keresztelésre, temetésre, menyegzőre való meghívókat l. a R. M. Nyelveml. II. köt.

⁵ *Ilosvai P.*: Sokféle neveknek magy. R. M. K. T. IV. 257. U. itt említve a bábák temérdek babonája, hogy a gyermeket a gonosztól megóvják.

⁶ *Tinódi*. R. M. K. T. III. 23.

⁷ Perzsa szó: desztmál a. m. keszkenő, sudarium (Szilády).

⁸ V. ö.: levelet ennekem kedem gertya vylagnál hozak“. (1540. Közli a Révay levéltárból: *Fraknoi V. Századok*. 1873. 46.)

⁹ Ökrös szekereken utazott a nagy alföldön át Izabella s udvara. *Tinódi* R. M. K. T. III. 35.

kaptak; azonkívül Oláh Miklós püspöktől egy aranyos kupát, Mórícz herczegtől négyszáz tallért.¹

Kászon bég, mint egy helyütt már említettük,² több ezer oszporát, néhány értékes fegyvert, aranyos bársonyt, bársony subát, öt vég jó skárlátot osztogatott a győztes török és magyar bajvivóknak.³

E néhány adatból látható, hogy ezen ajándékok főleg a hadi és házi élet szükségleteit gyarapíták. A kor egyre több súlyt helyezett a becses ingó marhákra, érthető okból: a birtoktestek be rendezésükkal együtt hamar kerülhettek ellenséges kézre, míg a könnyen hordozható holmi állandó értéket képviselt.

¹ *Tinódi. R. M. K. T. III. 155.*

² IV. rész. 33. l. U. o. l. a hadi zsákmányokat.

³ *Tinódi. R. M. K. T. III. 283.*

TÁRGYMUTATÓ.

- A**jándék 45.
 alafa 30.
 álló sereg 34.
 anyagiasság 17.
 arab mén 45.
 asszonyi kötelelességek 44.
- B**ajviadal 33.
 boncsok 32.
 borbély 34.
 buzogány 25.
- C**sászári nyilatkozat 18.
 czigány 20.
- D**ajkák 44.
 derékhad 26.
- E**llenséges fejek 33.
 előljárók 26.
 egri zászlók 32.
- F**egyelmetlenség 21.
 fegyverek 25.
 felesketés 36.
 fiúgyermek 45.
 fosztán 45.
 furkó 37.
- G**arázdaság 21.
 gyávaság 19.
 gyertya 45.
- H**adi felfogás 17.
 hadnagyok 23.
- hajdúk 21.
 hajdú erkölcsök 21.
 handsár 25.
 harezi kiáltás 24.
 házasság 44.
 hegedős 43.
 herdó 26.
 hópénz 30.
 huszár 18. 20.
- I**degen zsoldosok 19.
 ingó holmi 46.
- K**apzsóság 20.
 káromkodás 21.
 kegyetlenség 27.
 kémek 26.
 keresztelő 45.
 kofák 43.
 kopja romlása 25.
 kótyavetye 32.
 könyvek 43.
 közbiztonság 38.
 közös vállalat 32.
 kuraecin 25.
- L**ámpás 45.
 leánygyermek 45.
 lengyel 19.
- M**agyar jellem 18
 „ mulatozás 42.
 „ rablás 31.
 „ pórok 39. 41.
- Magyar urak 41.
 „ zsoldosok 19.
 menyegző 45.
 molnár 34.
 mordály puská 24.
- N**abat 26.
 nászágy 26.
 német 19.
 nők 44.
 nyelv-fogás 26.
 nyúlászás 42.
- O**láh 19.
 ostábla 42.
 ostrom 34.
- P**iacz 44.
 pórnép 41.
- R**abejtés 27.
 rácz 20.
 renegátok 27.
- S**ánczvetés 37.
 schmalkaldi háború 18.
 seregbeosztás 26.
 strázsa 26.
 száguldók 28.
 szekér 33. 45.
 szerémi bor 42.
 szilvás 34.

Taliánok 19.

Tatárok 28.

temetés 33.

tesztemen 45.

tobzódás 42.

török becsület 24.

„ **hópénz** 30.

„ **közeledés** 41.

„ **múlatozás** 42.

„ **népünnepély** 42.

„ **tábor** 22.

Úri foglalatosság 41.

utóljárók 26.

ütközet menete 23.

Várbeli mesternép 34.

vár feladása 35.

várta 26.

várvédő fegyverek 37.

várvédők tréfája 36.

végek élete 30.

végvárak 30.

véres kard 29.

vitézi elvek 32

vízi rablás 26.

Zsákmány 32.

zsákmányolás 27.

zsákmányvágó 21.

zsákvár 37.